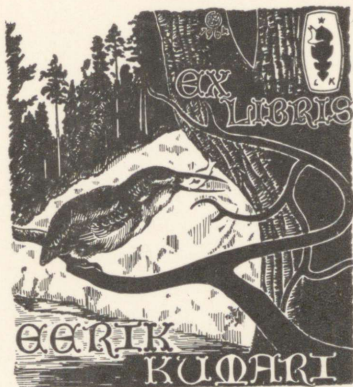

SAAREMAA

SAAREMAA

Taane, taandatud raika

2p

prof. E. Kaurik

prof. E. Kaurik

Dr. med. H.

Dr. med. H.

Dr. med. H.

EESTI GEOGRAAFIASELTS
EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA JUURES

SAAREMAA

Teine, täiendatud trükk

Lp.

prof. E. Kurnarile

parimate soovidega

19. märtsi 71

aus antereid

M. K.

Koostajad: E. Lõbi, E. Prooses ja V. Miller.

Kaane kujundus: L. Kruusmaa

Fotod: H. Adrat, Taavi Grepp, Tõnu Grepp, F. Jüssi,
J. Kala, M. Kald, E. Köster, K. Oras, I. Prooso, U. Pära,
K. Tihase, T. Võti

Kmr

831

SAAREMAAST ÜLDSE

LOODUSEST. Lääne-Eesti saarestiku «pea» — Saaremaa — on Eesti NSV suurim saar. Ta ulatus idast läände on 98 km, põhjast lõunasse 49 km, pindala 2714 km². Saaremaad ümbritseb suur hulk väiksemaid saari, laidusid ja rahusid, mille arv ulatub üle 500, kuid see arv on muutuv. Merest kerkib järjest uusi saarekesi; enamasti on need väga väikesed, paljud ainult lindude pesitsuspaigad. Ranna lähedal aga kasvavad väiksemad saared järk-järgult peasaarega kokku ja muutuvad poolsaarteks. Suuremad Saaremaa kaaslastest on Muhu (200 km²), Abruca (10,6 km²) ja Vilsandi (8,9 km²). Igaühel neist on veel oma väiksed naabrid: Muhul — Keinastu, Kessulaid, Viirelaid, Võilaid, Suurlaid; Abruikal — Vahase saar, Linnusita saar ja Kasselaid; Vilsandil — Vaikad ja mitmed pangad. Pindalalt ei anna need saared Saaremaale palju juurde, venitavad aga hästi pikaks Kingissepa rajooni rannajoone, mille pikkus on ligi 1300 km.

Rannajoon on mitmekesine, vahelduv ja ilus. Siin on, eriti Saaremaa ja Muhu põhjarannikul, järske merre langevaid panku, madalaid puhtaid liivarandu (Sõrves, Soela väina ääres) ja kõrgeid, otse vette laskuvaid luiteid (Järvel), eriti rohkesti aga maalilisi kivirikkaid rannakääre ja lahtesid, silmade¹ ning kaugele merre ulatuvate poolsaarte ja neemedemaaninadega.

Saaremaa aluspõhja moodustavad vana-aegkonna siluri ajastul tekkinud settekivimid, peamiselt dolomiit ja lubjakivi, rahva keeles lihtsalt paas. Saar tõusis üle merepinna palju hiljem kui suurem osa Eesti NSV mandrist. Veel

¹ *Silm* on harilikult kitsas läbikäik (väin) saarte või saare ja maanina vahel. Kui ta maakerkel merest eraldub ja rannajärveks muutub, säilitab ta nimetuse «silm».

30 000—20 000 aastat tagasi mattis Eesti ala enda alla suur, peamiselt loodest kagu poole nihkuv mandrijää. Alles jää taganedes hakkas saar tõusma ja sellest ajast kestab siin pidev võitlus maa ja mere vahel. Igal pool saarel võib näha selle võitluse jälgi, endisi rannavalle ja muid rannamoodustisi, mis näitavad, kuidas meri, tormi ajal ajuti peale tungides, on ometi järk-järgult taandunud. Maa jätkab tõusmist. Tekib uusi saari. Lahed aga muutuvad järk-järgult rannajärvedeks, mille magevette ainult suuremad meretõusud toovad annuse soolast vett. Mõnedki neist on üsna suured. Suurlaht (Mullutu Suurlaht), mida merega ühendab Nasva jõgi, on Eestis suuruselt kolmas järv, pindala 14,4 km².

Paljud lahed ja silmad kuivavad suvel koguni, paljandades Eesti aladel ainulaadse punaka poolkõrbete soolakulaike meenutava lõhestunud maa. Neil aegadel leiab hoolas otsija Kuusnõmme-lähedastest silmadest tillukest taime — järvikat. Ainult siin teda leidub.

Vähe on Saaremaal sügavat viljakat mulda. Iseloomustav on üsna napi mullakihiga kaetud paas, millele lisandub kruusavalle ja tuulest kantud luiteliiva. Viimaseid katab nüüd enamasti mets, veel poolteise sajandi eest see liiv aga kohati rändas, mattes enda alla külasid. Tänapäeval kohtame rändluiteid ja õhus tuhisevat peent liivatolmu ainult Harilaiu kitsal poolsaare-selgroot. Sagedasti rüüstab ader vastu põhjapaasi ja rajab endale kolisedes teed paelahmakate ja jääajast siia jäänud raudkivide vahel. Ainult Ida-Saaremaale, Pöidele, jättis taganev jää maha ka pisut viljakat moreenpinnast.

Saaremaa paes on kivististena säilinud väga mitmekesise ja osalt ainulaadse endise elu jäljed. Siin on kivistisi loomadest, kes tulid läänest ja ei jõudnud kaugemale itta, ja teistest, kes tulid idast ja ei levinud kaugemale läände. Sama on ka põhja—lõuna suunaga. Kivis on jäigastunud tulnukad lõunast ja kargest põhjast.

Saaremaal on umbes 900 liiki kõrgemaid taimi. See pae-nurmede, kadakaväljade, luiteste randade ja paljaste pankade maa on külluslikem taimede piirkond kogu Eestis. Ja taimi ei ole mitte ainult rikkalikult, vaid siin leiduvad ka meie sünnimaa haruldasimad, suurt teaduslikku väärtust

omavad liigid. Saaremaa lääneranna niiskeis metsades ning rannastangutealustes kasvavad jugapuu ja luuderohi, mis on jäänud siia niiskest soojast, nn. atlantilisest ajast. Tänapäeval nad siin juba kiratsevad. Jugapuu — punaste marjadega vaiguta okaspuu — on jäänud ainult põõsaks, kuigi Kaukaasias küünib ta 32,5 meetrini, ja luuderohi ronib harva puutüvesid mööda üles, talvekülm surub ta maapinnale. Saaremaal on liike, mida pole mujal Nõukogude Liidus, on taim, mis kannab kogu maailma teaduse keeles Eesti NSV suurima saare nime — saaremaa robirohi. See liik on endeem, siin tekkinud ja ainult siin leviv.

Sellise taimestiku erakordsuse põhjuseks on Saaremaa omapära — tema looduse erilaadne kujunemistee, merekliima ja lubjarikkad, küllaltki vahelduvad kasvupinnad.

Saaremaal ei ole olnud suuri metsi, sellepärast pole siin olnud kohta ka suurtel metsloomadel. Karu ja hunt kadusid Saaremaalt ammu. Kitsi elas kaitstuna ainult Abruka saarel. Viimasel ajal on aga olukord tunduvalt muutunud. Kitsed on levinud üle terve Saaremaa; sisse on tulnud põdrad ja metssead. Sissetoodud hirved on hästi kodunenud ja paljunevad. Uusasukas metssiga on aga juba nii arvukaks muutunud, et ta, eriti Sõrves, kahjustab kartulipõlde ja -kuhasid.

Kõige vilkam elu käib Saaremaa randadel, laidudel, rahuudel, pankadel ja lahtedel. Need on kümnete tuhandete merelindude pesitsusalaks. Kevadised õõtsuvad lahed valendavad vahel läbirändavaist luikedestki. Vilsandi linnuriiki, eriti siinset hahastust, tuntakse loodusehuviliste seas üle maailma. Siin rõngastati kord ka esimesed linnud Venemaal. Sõja ajal sai linnupere kannatada, on aga nüüd taastunud endises ulatuses.

Ja veel on Saaremaal üks ainulaadne vaatamisväärsus. Mõni tuhat aastat tagasi langes Saaremaale suur meteoriit, mis tekitas katlataolise kraatri — praeguse Kaali järve — ning selle ümber mitu väiksemat kraatrit. See on haruldane looduse mälestusmärk. Teist selletaolist ei leidu Euroopas ega ole mujalgi ühtki meteoriidikraatrit nii juurdepääsetavas asustatud piirkonnas. Kaali järve teaduslik uurimine rohkem kui sajandi kestel on andnud mõndagi uut meie kujutelmadele kosmose avarustest.

AJALOOST. Juba umbes 2000 aastat e.m.a. asusid sel ajal veel palju väiksema Saaremaa varjuliste rannajärvede ja lahesoppide äärde kivist ja luust tarberiistu kasutavad kütid ja kalurid. Nende arv kasvas kiiresti, mida tõendab seegi, et Saaremaa on kiviaja leidude poolest rikkamaid piirkondi Eestis. Vähestest Eestis teada olevatest pronksiaja asulatest paiknevad kaks Saaremaal — üldtuntud Asva kindlustatud asula ja alles 1961. a. avastatud Ridala linnamägi. Viimane on olnud suur linnusasula.

Kuulsusrikkaks oli Saaremaa ajaloos XI—XIII sajand. Arenenud põllumajandusel ja kaubandusel rajanev jõukus, tihe rahvastik ja keskne asend Läänemeres võimaldasid saarlastel kujuneda kaaluvaks jõuks Läänemere idaosas. Skandinaaviamaad, kust lähtunud viikingid eelmistel sajanditel retklesid sageli Saaremaa randadel, sõlmisid nüüd saarlastega lepinguid, pidid lubama, et saarlaste kaubalaevad külastasid nende sadamaid ja et nad tõrjuti sõjalistes kokkupõrgetes viimastega juba kaitsepositsioonile. Rohked sel ajal siia ehitatud kõrgete ringvallidega linnused on muistse Eesti kõige suuremad ja silmapaistvamad ehitismälestised. Need on alatises ohus olnud tugeva ja üksmeelse rahva ühistöö saavutused. Rohked kivikalmed näitavad, et rahvas elas siin tihedasti koos.

Erilise kuulsusesära annab Saaremaale saarlaste muistne vabadusvõitlus. Kaua kartsid saksa röövvallutajad saarlaste jõudu merel ja püüdsid nendega mitte tülili minna. Saarlased olid õhutajateks ja osalisteks enamikus eestlaste suuremates võitlustes ja vastuhakkudes. Alles mitu aastat pärast seda, kui Eesti mandriosa maakonnad olid alistatud, julgesid risti ja mõõgaga tulijad tungida 1227. a. üle merejää Saaremaale. Läti Henriku kroonikas kirjeldatud ränkade võitluste tunnistajaina seisavad veel Muhu ja Valjala linnus ehk maalinn, nagu neid kohapeal nimetatakse.

Saarlased jäid kallaletungijaile alla, aga igal soodsal võimalusel ärkas neis uuesti vastuhakk. Pärast 1236. a. ülestõusu suudeti saarlased alles 1241. a. uuesti alistada. 1260—1261 järgnes uus ülestõus. Sajandi lõpul oli Saaremaa jälle ülestõusu seisundis. Isegi Saaremaa vanad kirikud on siinsete visade võitluste tunnistajaiks. Need on ehitatud

Järjekordsele püügiretkele

kitsaste, kõrgel asuvate akendega kindluskirikutena, müüritreppidega, redupaigaga võlvidel.

Alles pärast 1343. aasta Jaagupipäeva ülestõusule järgnenud kaks aastat kestnud võitlusi alistati saarlased lõplikult. Pamma Kooljamägedes ja Veresoos lõppes eestlaste muistne vabadusvõitlus. Maasi (Soneburgi) ordulinnus ja Kuressaare piiskopilinnus märgivad sellele järgnenud raske orjapõlve algust. Võitlus anastajate vastu jätkus küll ka hiljem, sai aga väljenduda ainult kohalikes väikestes vastuhakkudes.

Aga julgeteks meresõitjateks jäid saarlased endiselt. Nende endi ehitatud väikesed laevad purjetasid Läänemere kõigis osades ja saarlasi sõitis paljude maade laevadel kõigil maailmameredel. Mõned neist on pälvinud maailmakuulsuse. Saarlaste võitlusvaim ei raugenud kunagi.

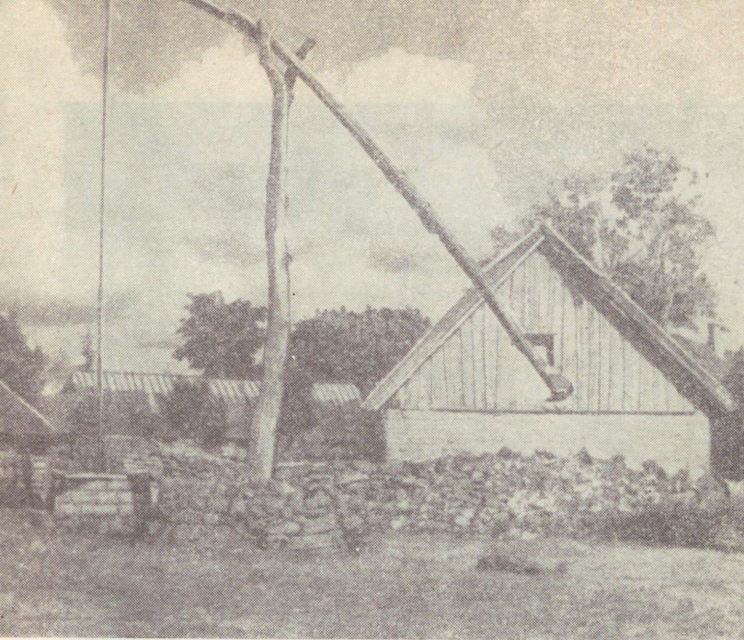
Kui Venemaal 1905.—1907. a. revolutsioon puhkes, võttis sellest innukalt osa ka Saaremaa töötav rahvas. Oma esimesed sammud revolutsioonilise võitluse teel tegi siin ka Viktor Kingissepp. V. Kingissepa sünnikoht ja memoriaalmuuseum, Karja mõisa õu, kus langes mitu ülestõusnud talupoega, ja teised kohad meenutavad külastajale selle revolutsiooni sündmusi ja ohvreid.

Saaremaa töörahva suurimaks revolutsiooniliseks väljaastumiseks kujunes 1919. aasta ülestõus. Kui kodanlus klassisõja ajal mobiliseeris saare töörahvast sõjaks Nõukogude Venemaa vastu, haarasid saarlased võimu saarel enda kätte. Ainult vaevaga suutis kodanlus mandrilt saadetud karistus-salga abil ülestõusu maha suruda. Kuivastu, Levala, Kahutsi, Upa, Alla Mari haud, Ellamite kodu, hukatud ülestõusnute ühishaud Kullimäel ja paljud teised kohad ning mälestusmärgid on saarlaste sangarliku ülestõusu ja selle verise mahasurumise tunnistajad.

Saksa röövvalitajate tungile itta seisis Saaremaa ees ka Esimese ja Teise maailmasõja ajal. 1917. aastal jäi Saksa vägede pealetung Riia all peatuma, sest meri oli Vene vägede käes, sissepääsu Riia lahte aga sulges Riia lahelukk — Sõrve säärl. Sellele tuli anda hoop selja tagant. Saksa dessantväed randusid vanal mihklipäeval sügavas, järskude kallastega Tagalahes. Saaremaa muutus ülemaailmse tähtsusega sõjasündmuste tallermaaks.

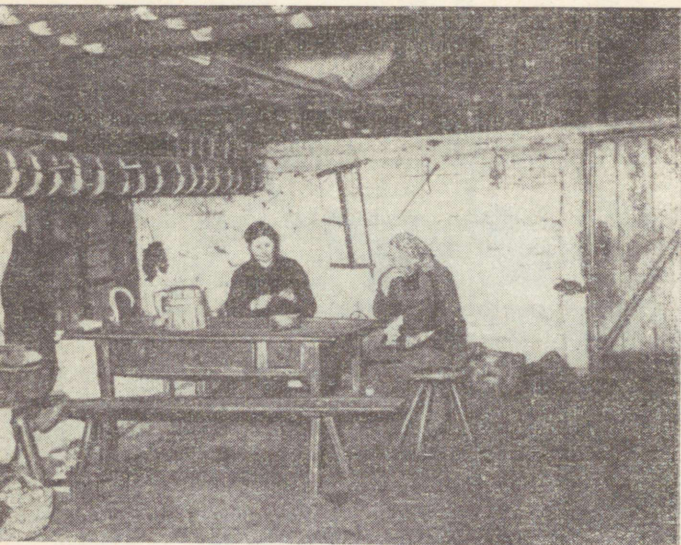
Kõigist eelnevaist ägedamad lahingud toimusid Saaremaal Suure Isamaasõja ajal. Veel kaua pärast seda, kui sakslased 1941. aastal olid vallutanud Eesti NSV mandriosa, jätkusid lahingud Saaremaal. 1944. aastal peeti siin aga kõige verisemad lahingud Eesti NSV territooriumi vabastamise pärast. Muhu väina dessantoperatsioon, Tehumardi öölahing, ägedad Sõrve lahingud jäävad igavesti Nõukogude Liidu rahvaste ajalukku. Kangelaskalmistute read, külade ahervared, mürskudest ülesküntud Viieristi mäed ja kildudest puretud metsad meenutavad Punaarmee kangelaslikku võitlusteed ja ütlevad: ei iial enam sõda!

TÄNAPÄEVA SAAREMAAL on kõrvuti vana ja uut. Pikas arengus on välja kujunenud Saaremaa üldilme ja asulastik.

Kaev ja kiviaed Orinõmme külas

Siin on tuhandeid kilomeetreid kiviaedu (kirjalike andmete järgi on paljud neist 300 aastat vanad), mis räägivad saarlaste visast tööst. Põllulapid on nagu vägisi kistud kivide käest. Saaremaa külad on tihedad sumbkülad. Kitsaste kõrgete kiviaedadega ääristatud kõveriti hargnevate tänavate ääres seisavad vanad talumajad. Nende ees suured saarepuud — iluks ja tarbeks, sest neid pügati igal aastal lammaste-lehtedeks (lehisteks). Mõnel pool on alles ka tapuaiad — humalate andjad Saaremaa kuulsa õlle jaoks. Õige Saaremaa õlu (saarlaste keeles õlut) peab aga olema niisugune, et «kes tilga saab, see maha jääb», ning seejuures mahe kui soe piim. Majade juures on sagedasti suured, osalt juba enam kui 150 aasta eest rajatud õunaiad, aiaveertes aga metsikud kreegipadrikud. Pikad õlg- või roogkatusega elumajad on säilitanud oma etnograafilise ilme. Ühes otsas on kambrid, keskel rehetuba, teises otsas

Saaremaa vana talutare

rehalne ehk rehealune. Maja ees kõrged tokkroosid, õu kaetud ühtlase hanemuruga.

Vanade joonte kõrval paistab aga uus kaugele silma ja varjutab vana. Maad läbivad elektriliinid. Pärast seda kui Saaremaa 1965. a. ühendati merealuse kaabliga ülevabariiklikku elektrivõrku, on elektritarbimine tohutult kasvanud, paljud tööd elektri abil mehhaniseeritud. Kõrgepingemastid kõrguvad üle kadakaste karjamaade ja (osalt nende arvel laienevate) põldude. Maale on tekkinud terved asulad uute linna tüüpi elumajadega, moodsate kaupluste ja sööklatega. Kolhoosid ehitavad suuri lautasid, töökodasid ja teisi hooneid, igal aastal rohkem kui miljoni rubla eest — ehitaksid rohkemgi, kui ainult jätkuks tööjõudu. Rannale on kerkinud suured kalatööstushooned ja mehhaniseeritud kalavastuvõtupunktid. Vana romantiline käterammu või purjete abil liikuv kalapaat on kadunud; vaikselt popsuv

mootorpaatki on jäänud peamiselt rannapüügi jaoks. Põhi-osa kalast püüavad suured traallaevad, mille jaoks on ehitatud uusi sadamaid. Saaremaa kalurite traallaevad on jõudnud Atlandi ookeanile ja Aafrika rannikule.

Sellest ajast kui 4. septembril 1947. a. asutati Saaremaal esimene kolhoos Eestis, on põllupind siin pidevalt laienenud. Juba 18. sajandi lõpul oli selge, et Saaremaa põllumajanduse tuleviku võib rajada ainult suurejooneli- sele maakuivendamisele ja soomaade ülesharimisele, aga kaevatud kanalid vajusid varsti jälle kinni ja töö jooksis tühja. 1930-ndatel aastatel alustati ulatuslikumat kuivenda- mist, kuid suurejooneline maaparandus käis kehvadele üksiktalupoegadele üle jõu. Alles kolhoosikord võimaldas panna Saaremaa sood vilja kandma ja heina kasvatama. Igal aastal saadakse juurde uusi põllu- ja heinamaid. 1969. aastal andsid maaparandajad üle 1796 ha kuivendatud maid. Nüüd on asi juba nii kaugel, et tuleb kaaluda, kas veel kuiven- dada või hakata, arvestades praegu ülemaailmselt nii aktiiv- seks muutunud veeprobleemi, juba soid hoidma.

Kehvad paepealsed karjamaad kasvatasid kadakaid ja nii kidurat rohtu, et ainult lammas sealt toitu sai, lehm aga jäi poolnälga. Juba 150 aastat tagasi kirjutas Saare- maa kirjamees ja taimede tundja J. W. L. Luce, et lutsern kasvab Saaremaal hästi, aga seeme oli siis kallis ja raske saada. Kolhoosid külvasid lutserni suurtele väljadele ja seal, kus enne peaaegu midagi ei kasvanud, on nüüd saagirik- kad heinamaad ja Eestis suurima tootlikkusega sirplutserni- karjamaad. Paljud kehva põllupinnaga piirkonnad, kust varem taluperemehedki käisid suvel mandril tööl, on nüüd rühkinud esirinda. Sügavam künd ja parem väetamine kindlustavad kõrgemaid ja stabiilsemaid saake. Kõige ilme- kamalt näitas seda 1969. aasta põuasuvi. Lääne-Saaremaal ei sadanud kohati kahe kuu jooksul tilkagi vihma. Varem oleks see tähendanud täielikku ikaldust ja isegi nälga. Nüüd sai aga Valjala kolhoos sel põuasuvil 26,1 ts tera- vilja hektarilt, Karja näidissovhoos 29,1 ts. Kartulisaak ulatus «Ühenduse» kolhoosis 154 tsentnerile hektarilt. Mit- med lüpsjad «Saare Töölise» ja «Sõpruse» kolhoosis lüpsid igalt lehmal enam kui 4000 liitrit piima.

Põld ja meri on jäänud saarlaste peamisteks toitjateks.

Tööstuses on areng olnud niisama jõudne kui kalapüügis ja põllumajanduses. Sõjajärgseil aastatel on välja arenatud ulatuslik kalatööstus, käiku on lastud Tallinna Juveelivabriku tsehh Astes, estagari tsehh Kärjal. Täiesti on ümber korraldatud dolomiidi töötlemine Kaarmal, kus masinad on välja tõrjunud käsitsitöö ning toodang on kasvanud mitmekümnekordseks. 1970. aastal valmib õllevabrik Kingissepas. Aga määravat osa tööstusel Saaremaa majanduses ei ole. Ka maastikupilti mõjutab ta vähem, kui mõjutavad uued kolhooside ja sovhooside tootmis-
hooned.

Muutunud on ka Saaremaa inimene. Paljudel kolhooside ja rajooni ettevõtete töötajail on keskharidus. Kui kodanlikul ajal oli Saaremaal ainult üks keskkool, kus vanemates klassides õppis umbes 120 õpilast, siis nüüd on keskkooles 3 ja õpilasi vastavates klassides üle 500. Paljudel töölistel kolhoosides ja rajooni ettevõtetes on keskharidus.

Kultuuriline isetegevus Saaremaal ei ole küll eriti esileküündival kohal vabariigis, aga siingi on mõnda omanäolist. Lastemuusikakool aitab kaasa rajooni üldise muusikalise taseme tõstmisele; lastespordikoolil on tulemusi võrkpalli arendamisel — neli saarlast mängib praegu Eesti esindusmeeskonnas.

«See Saaremaa on väikene maa...», aga Saaremaal on ikka olnud midagi, mis paneb kirjutama, luuletama, laulma. F. W. Willmann, J. W. L. Luce, M. Körber, P. Südda, C. W. Freundlich, V. Ridala, J. Aavik, J. Mändmets, helilooja Peeter Süda ja paljud teised eesti kultuuriloos esinevad nimed on tihedasti seotud Saaremaaga. Ka soomeeesti kirjanik Aino Kallas tunnistab, et kirjanikuks sai ta just Saaremaalt saadud muljete mõjul. Tänapäeva Saaremaal on veel rohkem poesiat, suure tõusu ja optimismi hoogu, mis innustab. J. Smuul, A. Hint, D. Vaarandi, A. Kaal, J. Peegel on oma loominguga tihedate juurtega Saaremaas ja peale on kasvamas terve hulk uusi nimesid — A. Uustulnd, vennad J. ja Ü. Tuulik. Siin elab ja kirjutab ka E. Tennov. Ja küllap on midagi Saaremaast ka Heli Lätse ja Hendrik Krummi laulus.

Uueks jooneks Saaremaa kultuuriloos on paljude saarlaste pürgimine teaduse kõrguste poole. Endine Saaremaa

oli liiga vaene, et anda oma lastele kõrgemat haridust. Nüüd on tee lahti ja saarlasi leiab kõigil teadusaladel: arstiteadlased K. Kõrge ja J. Reinaru, loodusteadlased A. Paivel, A. Jõgi, J. Ristkokk, kirjandusteadlased K. Taev, A. Vinkel, O. Jõgi jt., silikaltsiidiuurijad J. Hint ja V. Rüütel, keemik K. Lääts jpt. on saanud juba tuntuks teadusemaailmas. Nõnda siis, Saaremaal on uut ja huvitavat kõigile. On omapärast kaunist maastikuilu, kordumatuid pinnavorme, haruldasi taimi ja geoloogilisi nähte; ajaloo ja mineviku harrastajatele suurte ajalooliste sündmuste mälestuspaiku, kalmeid ja lahinguvälju; kunsti- ja vana arhitektuuri sõpradele kunstiajaloo tuntud ehitisi ja tänapäeva silmapaistvaid ehitussaavutusi; maaelust huvitatuile kõrvuti vana etnograafilist küla ja uut, tõusvat ning arenevat kolhoosielu ning põllumajanduse saavutusi; kultuuri- ja kirjandushuvilistele armastatud kirjanike sünni- ning kasvukohti ja tuttavate teoste tegevuspaiku, kus prototüübid ise veel elusalt ja tervelt ringi liiguvad. Ning seda kõike ümbritseb tormine või tasakesi loksuv ja päikese- paistel sillerdav meri kääruliste lahtede, kiviste või liivaste randadega, popsuvad kalapaadid, moodsad kalasadamad ja kalavastuvõtukohad ning kajakate kisa nende kohal.

Saarte inimesed kõige selle keskel on töökad, toimekad ja külalislahked, optimistlikud uue elu ehitajad. Samal ajal on nad õnneks siiski ka veidi konservatiivsed ja see tagab vana Saaremaa osalise säilimise veel mõneks ajaks. Uued, linna tüüpi majakobarad küll kerkivad uutesse keskustesse, aga veel elab edasi ka vana etnograafiline Saaremaa küla kõigi turistide ja kultuuripärandi austajate rõõmuks.

KUIVASTU—KINGISSEPA

Virtsu sadamasillalt on Muhumaa juba selgesti näha — peale sinetava rannajoone eraldab silm ka üksikuid maju ja vastassadama Kuivastu hooneid ning kraananooli.

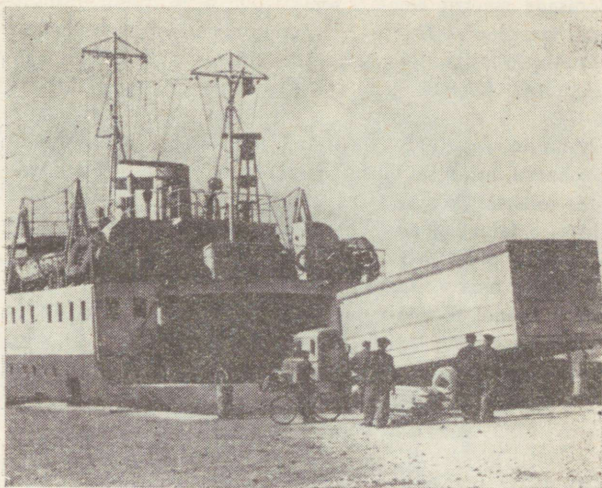
Teekond üle Suure väina on huvipakkuv igal aastaajal. Talviti sõidab saarte ja mandri vahel ühendust pidav praam enamasti kitsast lahtimurtud veerenni mööda. Seal samas lähedal kulgeb autotrass. Neil talvekuudel, kui väin on «viss», on liiklus eriti intensiivne. Kinnikülmunud väin kannab ka raskeid veoautosid ja autobusse. Ühendus jääsilda mööda on kiire ja ökonoomne.

Kui väin jääkattest vabaneb, algab suvine navigatsioonihooaeg. Virtsu ja Kuivastusse koguneb rohkesti kalapaate ja aluseid. Nende keskel valendab praam, mis mahutab hulga autosid ja sadakond reisijat.

Tore on väinal kevadel, veelindude rändeperioodil. Vee-pind kirendab linnuparvedest. Osa neist jääbki pesit-sema Väinamere saartele ja laidudele, mitmed liigid aga rändavad siit edasi kaugele põhja poole. Õhku täidavad tuhandete suleliste erutavad kevadhääliitsused.

Suvel seevastu on väinal vaikne, kui mitte arvestada praami alatisi saatjaid, kajakaid, kes osavalt pikeerides püüavad neile visatud toitu. Vesi on tihti peegelsile ja taevas pilvitu, Kuivastu nimigi räägib sellest, et ees on vabariigi sade-metevaeesemaid paikkondi (alla 550 mm aastas).

Suur väin on saarte ja mandri vahel ühtaegu lähendajaks ja lahutajaks. 4000 aastat tagasi liikusid primitiivsetel par-vedel üle väina saartele esimesed asukad, siitkaudu tuleb «väikesele maale» ka enamik saari külastavaist turis-tidest kaasajal. Palju kordi ajaloos on üle 8 km laiuse veetõkke trüginud saartele vaenuväed, ent üle selle on sirutunud ka abistavad käed. Eesti NSV vabastamislahin-

Autod sõidavad praamile

guis 1944. aasta sügisel, täpsemini 29. septembri õhtul, andsid 249. diviisi dessantväed vaenlasele Muhus ootamatu löögi, vabastades 2 päeva jooksul kogu saare.

Praam aga ruttab ja vaevu jõuab paremalt paistvat saarekest — Kessulaidu ning vasemale jäävat tuletorniga Viirelaidu silmitseda, kui juba kinnitatakse otsad. Vaevalt 30 minutit kestnud sõit on seljataga. Oleme Muhus. Seda kuuleb igaüks varsti oma kõrvaga, sest just siin räägitakse seda «moa» ja «soa» murrakut, mida mandrilased tavaliselt ekslikult kogu Saaremaa keeleks peavad.

Kuivastu sadam. Sadam rajati siia seoses regulaarse postiühenduse tekkimisega saarte ja mandri vahel XVII sajandil. Kaasajal on Kuivastu oluline vahelüli saarte ja mandri vahel. Praegused hooned — sadamakontor, elamud, laod ja einelaud on enamikus sõjajärgsed ehitised.

Sadamast sadakond meetrit paremal on dolomiidist piirdeaiaga *vennashaud* — Suure Isamaasõja päevil siin toimunud heitluste tunnistaja.

Mõnisada meetrit eemal sisemaale viiva Kuivastu—Kingisepa maantee ääres asub arhitektuurimälestis — endine Kuivastu kõrts. Selles omapärase hoones sündis 1885. aastal tuntud keeleteadlane ja kirjanik Villem Grünthal-Ridala.

Kõrts on ehitatud XVIII sajandi lõpul tsaarivalitsuse poolt väljaantud määruse alusel, mis nõudis, et postmaanteede ääres oleksid kõrtsid — peatuspaigad eraldi ruumidega sakste ja talupoegade jaoks. Viin, õlu, kaerad, heinad, õled ja küünlad pidid seal alati olema. Muidugi realiseeris mõisnik kõrtsis oma viina- ja õllelaarid ja sai sellest suurt tulu. Soodsa asendi tõttu oli Kuivastu kõrtsis, eriti kevaditi ja sügiseti, arvukalt teelisi. Mandrile tööle ruttavad ja sealt tagasi pöörduvad saarlased astusid siia ikka ja jälle sisse keelt kastma ja meelt kinnitama.

KUIVASTU—KINGISSEPA (Muhu saar)

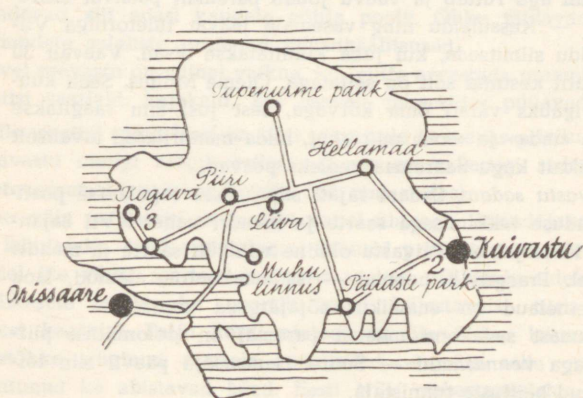
1. Kuivastu mõis, Saaremaa ülestõusu alguskoht.

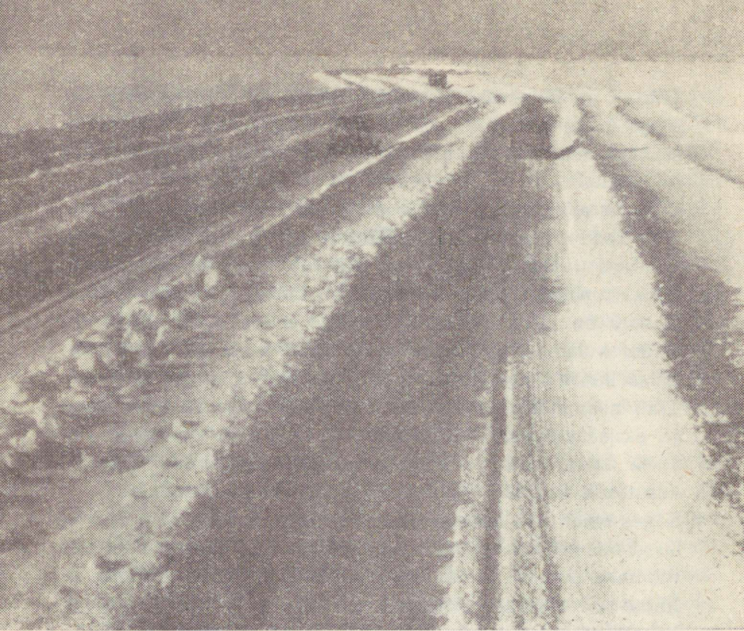
2. V. Ridala sünnikoht.

3. J. Smuuli sünnikoht.

Kuivastu—Hellamaa	8 km
Kuivastu—Pädaste	6 km
Hellamaa—Liiva	3 km
Liiva—Piiri	3 km

Piiri—Koguva	7 km
Liiva—Tupenurme	5 km
Liiva—Pädaste	8 km
Piiri—Orissaare	11 km

Nii sõidetakse talvel üle Suure väina

Umbes pool kilomeetrit kõrtsihoonest juhatab teeviit *Kui-vastu mõisa*, Saaremaa töörahva 1919. aasta ülestõusu alguskohta. Mõisahooned on aja jooksul hävinenud, säilinud on veel vaid endise mõisapargi puuhiiglased. 16. veebruaril 1919. aastal algas siin mobiliseeritud Saare- ja Muhumaa meeste ülestõus kodanliku valitsuse vastu. Mobiliseeritud keeldusid minemast Nõukogude Venemaa vastasesse sõtta ja pöörasid relvad käskijate eneste vastu. Siit kandus ülestõusuleek mõne päeva jooksul üle kogu Muhu- ja Saaremaa. Ülestõusu kohta tähistab praegu memoriaalkivi, mis paigutati siia 1969. aasta veebruaris kohaliku «Ühismaa» kolhoosi poolt.

Maanteepaal lõikab Muhu saare peaaegu pooleks, läbides suuremad asustatud punktid — Hellamaa, Liiva, Viira, Piiri. Nimetatud küladest hargnevad väiksemad teed saare

põhja- ja lõunaosas asuvaisse küladesse, Tupenurme ja Üügu pangale saare põhjakaldal ning saare lõunakaldal asuvasse endisse Pädaste mõisa, kus praegu asub invaliididekodu.

Pädaste mõisa park ei ole pindalalt eriti suur, kuid see-eest looduslikult kaunis. Kõrvuti meie harilike pargipuudega (vaher, saar, pärn) kasvab siin ka harilikku pööki, ameerika pärna, Engelmanni kuuske jt. Pädaste küla lähedal on Eesti NSV-s ainulaadne musta männi kultuur. Muhu külad on enamikus sumbkülad, mida paljudes kohades läbivad veel kiviaedadega ääristatud kitsad tänavad. Tihti näeme lõhutud raudkivist ehitatud aitu valgete ukse- ja aknaääristega. Musternäiteks taolistest ehitustest on 1896. aastal ehitatud Piiri magasi ait, mida nüüd kahasse kasutavad kohalik «Ühenduse» kolhoos ja rahvamaja.

Sõites omal ajal laevameestena maailmameredel, jäid muhulased enamikus oma kodusaarele truuks ja kasutasid teenitud raha avarate ruumidega elamute ehitamiseks. Nägus ja lihtne oli elamute sisustus. Siin-seal võib veel praegugi kohata omavalmistatud mööblit ja muid tarbeesemeid, kaunistatud põletiskirjade ja lõikeornamendiga.

Muhus on kolm kolhoosi — «Ühismaa», «Ühendus» ja Muhu. Viimasesse on koondunud kõik saare kalurid.

Hellamaal, kuhu on Kuivastust 7 km, asub kolhoosi «Ühismaa» kontor. Samas on ka moodne avar klubi. Selles kolhoosis lüpsiti 1969. aastal igalt lehmalt 3050 kg piima. Farmide heakorrasel ja puhtusel on kolhoos üks eeskujulikumaid vabariigis. Majandite juhid saavad siit palju kasulikku õppida.

«Ühismaa» territoorium ulatub kuni Liivani ja veelgi kaugemale. Liivale on sõjajärgseil aastail kerkinud nägus asula. Siin on külanõukogu hoone, kauplus, apteek, sidejaoskond ja võitööstus. Mõned aastad tagasi valmis Liival koolimaja, mille ehitamisel kasutati Muhumaal esimest korda tornkraanat.

Liival asub ka Muhu kirik, mida oma proportsioonidelt ja välisarhitektuurilt peetakse kõige kaunimaks keskaegseks sakraalehitiseks saartel. Kirik on ehitatud XIII sajandi lõpul, praeguse ilme aga omandas ta veidi hiljem, XIV sajandi esimesel poolel. Sihvakate proportsioonide omapä-

rane ilu väljendub eelkõige kiriku viiluseintes ja on hästi jälgitav ka külgsaates. Kõrge pikihoone ja kaheosalise altariruumi astendatud katused loovad kauni kompositsioonirütmi. Gooti stiilis raidportaali ja kõrgeid kuplitaolisi võlve toetavad raidkaunistused kõnelevad vanade meistrite osavusest ja heast kunstimaitsest. Hilisema lubikatte all on osaliselt säilinud vanad seinamaalingud, mis on ainulaadsed kogu Eestis. Lõunaküljel asuv eeskoda on kirikuga samaaegne. Muhu kiriku ehitamisel ei ole ilmselt arvestatud selle kaitseotstarvet, kuna võlvidele viiv trepp algab põranda kõrguselt. Aastail 1957—1958 restaureeriti kimm-laudadega kaetud kõrge sadulkatus. Kirik ja kirikuaias asuvad hauaplaadid on riikliku kaitse all.

Siinkohal peaks meelde tuletama, et muhulased on laulu ja mängu armastav rahvas. XIX sajandi keskel oli siin Muhu-Kaigi kihelkonnakoolmeistriks ja Muhu köstriks *Carl Wilhelm Freundlich*, rahvasuus tuntud Muhu Redli nime all. Esimese muhulasena kirjutas Freundlich eestikeelseid raamatuid, milles anti tulusaid näpunäiteid maamehele, ka toimetas ta «kalendrisabasid», mis olid talurahva hulgas väga populaarsed. Tema sepitsetud laule lauldakse Muhus veel praegugi. Freundlich olnud muu hulgas ka väga jutukas. Seda teadnud hästi ka ta valge hobune, kes alati ohjatõmmet ootamata seisma jäänud, kui keegi juhtus vastu tulema. Freundlich oli ka Väikese väina tammi ehitamise mõtte üks algatajaid.

Liivalt järgmisse — *Viira külla* on vaevalt kilomeeter. Sealt V. Ridala vanematele kuulunud endise «Rüntali» poe, praeguse Muhu haigla juurest läheb väike tee haru paremale Muhu kalmistule. Siin mändide all väikesel liivaseljandikul on paljude muhulaste viimane puhkepaik. Siia on maetud C. W. Freundlich, kirikuõpetaja A. Schmidt, kes tegi F. I. Wiedemannile kaastööd sõnaraamatu koostamisel, «Varjagi» madrus Andrei Kāo, Suures Isamaasõjas langedud võitlejad ja palju teisi saare rahva poegi ja tütreid. Kalmistu peateest vasakul on Aadu Hindi ema (Külasoo Mare prototüübi) haud. Tagasihoidlikul graniidist hauakivil on kunstnik kujutanud kaelkooguga vett kandvat naist — ema, kes on veidi kühmu vajunud elust ja raandate raskusest. Kivil on tekst: «Marie Hint 1883—1946. Jäi ainult

laul ning seegi sai ilmale alles siis, kui Mare ise juba mullaks oli saanud.»

Tagasi sõites jõuame peagi *Piirile*. Juba kaugelt paistab muhulaste uhkus — Piiri männik, mis on istutatud luite-liivade kinnistamiseks. Männikus asub saartel harva nähtava isenditerikkusega künnivareste koloonia.

Piiril on «*Ühenduse*» kolhoosi keskus. Kolhoosis on veini-, mahla- ja konservitööstus — ainukene selletaoline abiette-võtte rajooni majandeis.

Piirilt edasi sõites hargneb maantee kaheks. Väiksem viib läbi Rootsivere iidsesse vabakülla *Koguvasse*, kuhu on 6 kilomeetrit.

1532. aastal läänistas ordumeister Wolter von Plettenberg talupoeg Hansule (Hanskenile) ja tema järeltulijaile Koguvast 2,5 adramaa suuruse vabatalu. Pärimuste alusel saanud Hansken oma vabaduse ordumeistri uppumissurmast päästmise eest Väikeses väinas. Kohustusena jäi talule üriku järgi 6-margane rahamaks aastas, vajaduse korral ratsakäskjala andmine Maasi foogtile ja kord aastas viimase söötmine-jootmine koos kaaskonnaga. Hiljem jäi talule posti edasitoimetamise kohustus Virtsu ja Orissaare vahel. XIX sajandi algul oli Koguvas juba 11 taluperet, kellest kaheksat nimetati postimeesteks ja ülejäänuid teomeesteks. Postivedamise kohustusest vabanesid Koguva talupojad alles XIX sajandi lõpul pärast pikka protsessimist Saaremaa rüütelkonnaga. Läänikiri on aga säilinud Koguvas tänaseni.

Küla alguses on madala kiviaiaga piiratud hoonetegrupp. See on *Tooma kolhoosipere*, kus 1922. aastal sündis Lenini preemia laureaati *Juhan Smuul*. Koduküla ja kodusaar on andekale prosaistile ja poeedile andnud palju loomingulist inspiratsiooni.

Praegu on Koguva küla võetud kohaliku kaitse alla maastikulis-etnograafilise kaitsealana.

...Asfalteeritud peatee järsu kurviga vasakule suundub Saaremaale. See on rajatud möödunud sajandil seoses tammi ehitamisega Väikesesse väina. Enne seda veeti reisijaid ja posti Koguva teed mööda kuni Vahtna sadamani, kust need siis uisuga edasi Orissaarde toimetati. See lauludestki tuntud sõiduk oli lahtine purjepaat, mis mahutas tõlla või kahehobuserakendi ja mõnikümmend inimest. Harilikult lii-

Vaade Üügu pangalt

kus paat purjede abil, vaikse ilma ja vastutuulega aga ka aeru jõul. Nüüd on omapärasest sõidukist säilinud vaid makett Saaremaa Koduloomuuseumis.

Varsti hakkab paistma veekogu ja pikk rida tsementposte — Väike väin ja väina tamm. Enne tammile jõudmist pöördume aga teest 0,5 km vasakul asuvasse *Muhu linnusesse*.

Eestlaste muistses vabadusvõitluses oli Muhu linnusel silmapaistev koht. Veel aastaid pärast seda, kui mandri-Eesti oli vallutatud, püsisid saarlased vabadena. Alles 1227. aasta talvel võtsid Saksa röövvallutajad ette vallutusretke Saaremaale.

«... kogunesid kõik sakslased, riialased, liivlased ühes lätlastega ja [vallutatud] eestlased kõikidest maakondadest,» kirjutab Läti Henrik. Üheksandal päeval jõudis vaenuvägi Mone [Muhu] linnuse juurde. Sakslased püüdsid tungida

kohe vallile ja vallutada linnus rünnakuga, kuid nad löödi kivide ja odadega tagasi. Siis otsustati võidelda nii «kunsti kui ka jõuga». Ehitati kiviheitemasinad, paterellid vastasid saarlaste paterellidele ja heitsid linnusesse kive.

Kuuenda päeva koidikul läks võitlus eriti ägedaks. Raudkonksudega kiskusid ründajad tükk-tükilt valli seest palke. Nad jõudsid valli harjale, tõrjuti aga ikka jälle tagasi. Viimaks õnnestus vaenlastel redelite ja tornide abil üles ronida ja linnusesse tungida.

«Saarlastele ei ole armuheitmist. Ühed lüüakse maha, teised võetakse vangi,» kirjutab kroonika.

Muhu linnuse võimsad vallid on aja jooksul üsna maadligi vajunud. Sellele on kaasa aidanud ka inimkäed. Nimelt kasutati linnuse vallidesse kuhjatud kive väina tammi ehitamiseks XIX sajandi lõpul.

Linnuses viibides tundub uskumatuna, et see on kunagi inimekäte poolt kokku kantud. Kõrgendades mõttes ringvalli umbes kaks korda ja lisades sinna 5-süllastest palkidest püsttara, saame ettekujutuse omaaegsest küllaltki võimsast kindlusest. Linnuse keskele püstitas «Ühenduse» kolhoos 1968. aastal nägusa mälestusmärgi, mälestades sellega siin 740 aastat tagasi vapralt võidelnud esivanemaid.

Saaremaad ja Muhut lahutab teineteisest 3 km laiune Väike väin, seob aga läbi väina aastail 1894—1896 ehitatud tamm. Tammi ehitamist alustati korraga nii Saaremaa- kui Muhu-poolsest küljest, kusjuures selle alus rajati vajumise vältimiseks haokubudele. Hilisemal ajal on tammi korduvalt laiendatud ja kõrgendatud, 1960. aastal kaeti mustkattega.

Kui tamm soodustas ühenduse pidamist mõlema saare vahel ja aitas tugevdada majanduslikke sidemeid, siis kalapüügile mõjus see vastupidiselt. Väike väin oli alati olnud suurte kalaparvede läbirändekohaks. Kohalikud kalurid nimetasid väina seetõttu kalaauguks, kust püüti rohkesti siiga, angerjat ja teisi kalu. Tamm aga sulges kaladele tee kudemiskohtadele ja väina kalavarud vähenesid tunduvalt. 1948.—1949. aastal püüti asja parandada sellega, et tammi Muhu-poolsest otsast kaevati läbi tammi väike ühenduskanal, mida rahvas tillunireks nimetab.

1964. aastal rajati läbi väina paralleelselt tammiga kulgev kõrgepingeliin õhukaabliga ning Saare- ja Muhumaa elektrivõrgud ühendati mandriga läbi Suure väina merekaabli abil.

Tammi Muhu-poolsesse otsa paigutati 1969. a. sügisel mälestustahvel Eesti Laskurkorpuse vapratele võitlejatele, kes 5. oktoobril 1944. aastal forsseerisid Väikese väina.

Väina tammist mõni kilomeeter lõuna poole Muhu Suuremõisa lahes on viimastel aastatel, pärast 30-aastast vaheaega, hakanud jälle pesitsema majesteetlikud kühmnokkluiged. Neid pesitseb ka otse tammi kõrval, ainult mõni samm elavast liikluskärast eemal.

Ületanud 3,6 km pikkuse tammi, olemegi Saaremaal. Eespool paistab Orissaare asula. Sadakond meetrit väinast osutab teeviit vasakule, *Tornimäe* suunas. Tee ääres kasvab hõre männimets — *Põri männik*. Siin hukati 1941. aasta sügisel grupp nõukogude ja parteitöötajaid, nende hulgas ka noorim liige Saaremaa tuntud revolutsionääride Ellamite perekonnast — Ksenja.

Tornimäele suunduva tee äärsest külast — *Muikülast* — pärinevad luuletaja Aira Kaal ja tuntud revolutsionäär Aleksander Mui, kes 1940.—1941. aastal oli ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja ning EK(b)P Saaremaa Komitee esimene sekretär. *Kärneri külas* elas pikemat aega proletaarne luuletaja Vassili Mölder.

Tornimäelt, kus asub üks moodsamaid sõjajärgsel perioodil ehitatud 8-klassilise kooli hooneid Saaremaal, viib üks teeharu *Neemi külla Mihkel Ranna* tuntud *dendraariumi*, teine, väiksem, aga läbi Kõrkvere *Kübassaarde*, kuhu on ligikaudu 15 kilomeetrit. Tee sinna viib osaliselt endise randvalli jalamit mööda. Ligikaudu poolteist kilomeetrit Tornimäelt pöördub kitsas teeharu vasakule *Ula-Talila külla*. Nimetatud küla alla maandus 5. oktoobril 1944. aastal Eesti Laskurkorpuse 7. laskurdiviisi 300. *laskurpolgu* dessant. Tee alguses avati 1969. aasta sügisel polgu *võitlejaile-dessantlastele mälestuskivi*.

Kübassaare poolsaare on Saaremaa ajalukku viinud kangelaslik 43. *rannakaitsepatari*, mis etendas olulist osa 1941. aastal Saaremaa kaitselahinguis. Maskeerituna oskuslikult

Muhu nānn

väikesesse metsatukka, tekitas patarei vaenlasele suuri kaotusi juba Virtsu piirkonnas ja Muhu saarel. Vaprad patareilased löid vanemleitnant Vassili Bukotkini juhtimisel tagasi mitu mere- ja õhudessantini ning murdsid lõpuks kohalikest elanikest teejuhtide abiga piiramisrõngast läbi, taan-

dudes Sörve. Kunagise patarei asukoha lähedal väikesel lagendikul *avati 1966. aastal mälestuskivi*.

Palju huvitavat matkal Tornimäelt Kübassaarde leiavad ka loodusesõbrad. Siin on vaatamisväärsed kaks madalat järsakut — *Hanikatsi* ja *Hülge pank*. Rähksel seljakul kasvab liigirikas mets, mis on suureks kontrastiks ümbritsevatele lagedatele karjamaadele. Siin kasvavad vahtrad, saared, tammed, sarapuud, aga näeme ka toomingaid, türnpuuid, metsõunapuid. Ka aluskatte taimestik on rikas.

Samas Kübassaare neeme kõrval on *Udrikulaid*, mis viimastel aegadel on tuntuks saanud Euroopas hävimise ohus oleva valgepõsk-lagle ühe tähtsama peatuspaigana kevadrändel.

Jätkame teekonda Tornimäelt. Viimase nimetus vihjab sellele, et kunagi asus siin muistne asula. Seda on kinnitanud siit apostliku-õigeusu kiriku ehitamisel ja hilisemal arheoloogilistel kaevamistel saadud leiud. Mõned ajaloolased on arvamisel, et just Tornimäel, mitte Muhus asuski saarlaste muistne Mone kants, mille saksa feodaalid 1227. aastal Saaremaale tungides esimesena vallutasid.

Tornimäelt liigume edasi Neemile, kus asub riikliku kaitse alla võetud Mihkel Ranna dendraarium. Ligi 70 aastat tagasi sai Neemi küla sepp Mihkel Rand küla servalt viljatu maa-lapi ja hakkas siia aeda rajama. Käruga vedas ta kokku mulda ning külatänava muda, et valmistada pinda haruldaste taimede kasvuks. Üle 60 aasta töötas loodusesõber väsimatult. Paljudele puudele tuli paesse raiuda augud juurte paigutamiseks.

Nüüd paistab looklevalt külavaheteelt Neemi küla tagant varsti silma lopsaka rohelusega aed. Aeda siseneja satub kohe pealleele. Mõlemal pool teed kõrguvad suured elupuud, mille oksad pea kohal üksteisest läbi põimuvad. Kahele poole lähevad teerajad, mille ääres kasvavad haruldased puuliigid, mille kodumaa otsimisel satuksime kõigisse maailmajagudesse. Puu- ja põõsaliikide arv aias ulatub üle 100. Saaremaad sümboliseerivate väikeste püramiidjate kadakate, jugapuude ning visalt valguse poole looklevate liaanide — luuderohu — kõrval on dendraariumis külluslikult võõrpuuliike. Aasia maadest pärit hõlmikpuu vajab talvist katmist, täiesti külmakindlaks on aga osutunud kau-

kaasia nulg. Valge ja must mooruspuu, siidiusside põhiline toiteobjekt lõunamaades, on siin viljakandvad. Harilik gle-diitsia ja katalpa õitsevad igal aastal. Uudistama meelitab suurte lehtedega äädikapuu ja ega kreeka pähklipuu ning amuuri korgipuu saare moodi suured liitlehedki luba huvita mööduda. Igihaljas pukspuu, see üsna väike põõsas, moodustab Kaukaasias niiskeid pimedaid väänlikutüvelisi metsi. Palju on vana sepp suutnud koguda ning tema elutöö on nüüd õppe- ja teadusliku uurimistöö baasiks. Peaallee lõpul on lagendik, nii sobiv puhkepaigaks. Pikuti lõhki saetud ja okstest jalgadega tammetüvedest pingid ja nende ringikujuline asend nagu kutsuksid jalga puhkama. Sirelite õitseaial piiravad hubast nurka ühest küljest pärsia sireli lopsakad õiekobarad.

Parempoolses aiaosas asub M. Ranna elumaja koos sepa-pajaga. Siin on veel säilinud tööriistad ja käru, millega selle aia rajaja vedas pinnase viljakamaks muutmiseks uut mulda. Samas maja lähedal on ka omaniku enda rajatud tiik, mis on ääristatud paeplaatidega ja ümbritsetud tiheda vitspajude vööga. Suviti on siin paeplaatide sõõri keskel kuulus viigipuu. Saaremaise omapära annavad aiale mitmesuguse kujuga rändrahnud.

Neemi naaberküllast *Ardlast* Mardi talust on pärit Puna-armee andekas komandör ning Keila lahingust osavõtnu Andres Pöld. 1968. aastal avati siin pidulikult *memoriaaltahvel* pealkirjaga: «Selles majas sündis ja veetis lapsepõlve Eestimaa Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täitevkomitee liige ning Punaarmee Eesti Kütidiviisi II brigaadi komandör Andres Pöld 1893—1922.»

Teekonda võib jätkata, sõites tagasi Tornimäele ja sealt vasakule Pöidele, või otse, tagasi Kuivastu—Orissaare maanteele ja siis Orissaarde. Valime viimase mooduse. Orissaare on Saaremaa suuruselt teine keskus. Aastat viiskümmend tagasi olid Orissaares ainult üksikud majad. Nüüd viib sinna lai asfalttee, näeme mitmekorruselisi hooned, korrastatud tänavaid ja väljakuid, mis on põhiliselt rajatud viimase 20 aasta jooksul, eriti aastail 1950—1959, kui Saaremaa oli jaotatud kaheks rajooniks ja Orissaare oli rajoonikeskus.

Orissaare on kujunenud Saaremaa üheks hariduskeskuseks.

Orissaare

Siin asuvad keskkool ja internaatkool.

Orissaare osa Saaremaa kultuurielus ei määra ainult edukalt töötav kultuurimaja ja selle tugevad isetegevuskollektiivid. 1965. aastal püstitati siia saarte telekeskus. Alates 1. jaanuarist 1966 alustati siit telesaadete transleerimist, mida 11. kanalil võidakse jälgida Abrukal ja Sõrves, Vilsandis ja Hiiumaal, rääkimata lähemaist asustatud paigust.

Kuivastu—Kingsissepa vahemaal on Orissaare sobiv koht väikeseks puhkuseks. Siin võib teha sisseoste ja kinnitada keha sööklas. Rannal asuvas bensiinijaamas on võimalik sõidukit tankida.

Orissaare ümbruskonnas on «Sõpruse» kolhoosi maad. Kingsissepa poole sõites jõuame varsti Tumalasse, kust paremale suunduv maanteeharu viibki «Sõpruse» kolhoosi keskusesse. 1969. aastal toodeti kolhoosis 1408 tonni piima ja realiseeriti 210 tonni liha. Lehma kohta lüpsiti aastas 3427 kg piima, mis on paremaid tulemusi rajoonis. Kolhoo-

sil on suuri perspektiive loomakasvatuse intensiivseks arendamiseks.

«Sõprusest» võib Valjala kaudu edasi sõita otse Kingissepa. Võib aga pöörduda tagasi Tumalasse ja liikuda sealt

KUIVASTU—KINGISSEPA

(Orissaare—Valjala)

1. A. Kuuli sünnikoht.
2. Liiva küla, «Sõpruse» kolhoosi kontor.
3. A. Mui sünnikoht.
4. A. Kaalu sünnikoht.
5. Põide linnus.
6. Maria Ellami haud.
7. A. Leineri sünnikoht.

8. Põide kirik.
9. M. Ranna dendraarium.
10. D. Vaarandi lapsepõlvkodu.
11. Piretikivi.
12. A. Koidu sünnikoht.
13. Valjala kirik.
14. Valjala maalinn.

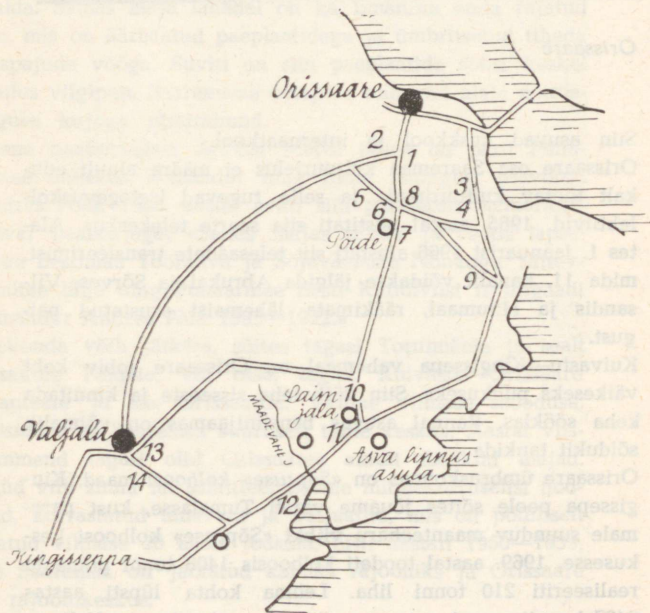
Orissaare—Põide 7 km

Põide—Laimjala 12 km

Orissaare—Valjala 27 km

Laimjala—Kallemäe 10 km

Kallemäe—Valjala 8 km

Põide kirik

mööda asfaltteed Põide kiriku suunas. Ka see tee viib Kingisseppa, nagu üldse kõik suured teed Saaremaal.

Põide nimetus kerkis ajaloos esile juba XIII sajandi alguses, seoses maade jagamisega piiskopi ja Mõõgavendade Ordu vahel 1233. aastal. 1343. aastal puhkenud Jüriöö, Saaremaal õigemini Jaagupipäeva ülestõus, etendasid Põide ümbruse talupojad silmapaistvat osa, eriti kiriku põhjaküljel paiknenud ordulossi — Põide torni vallutamisel.

Kirikust ja lossivaremeist veidi eemal, põldude keskel, on XI—XII sajandist pärinev Kahutsi maalinn ja veel kaugel

mal, Tumala mäel, endise *püha hiie asupaik ohvrikividega*, millest üks on säilinud tänaseni.

Kapitalismi perioodil oli Põide Saaremaal tuntud nisukuningate maana. Ühtlasi oli Põide ümbrus esimesi piirkondi Eestis, kus juba XVIII sajandil kurdeti metsavaru lõppemist ülemääraste raiete tõttu. Võrreldes saare teiste osadega on pinnas siin viljakam. See soodustas Põide ümbruse külates XIX sajandi II poolel külaelanikkonna suhteliselt kiiremat diferentseerumist, mis kapitalistliku tootmise arenedes veelgi süvenes. Seepärast kujunes Põide Saaremaa revolutsioonilise liikumise keskuseks.

1905., 1919. a. ja samuti kodanliku võimu perioodi Saaremaa revolutsioonilise võitluse juhid Aleksander Mui, Aleksander Leiner, Aleksander Kuul, perekond Ellamid ning proletaarne kirjanik Vassili Mölder on kõik pärit siit ümbruskonnast.

Veidi enne Levala küla osutab teeviit väikesesse *puudetukka*, kuhu on maetud Saaremaa töörahva 1919. a. ülestõusu legendaarne naiskangelane *Maria Ellam* (Alla Mari), vanim Ellamite paljulapselises peres. Nende sünnikodu on siinsamas lähedal Kahutsi külas. Mõned aastad tagasi suri siin pere viimane liige — Melanie; teised viis — Maria, Aleksander, Anton, Juhan ja Ksenja langesid võitluses nõukogude võimu eest.

...1919. aasta veebruar. Saaremaa töörahva ülestõus. Ülestõusnute vägi on kogunenud Kuressaare alla linna vallutamiseks. Põides aga liiguvad visad kuuldused, et Eesti kodanlik valitsus on saatnud Tallinnast Muhusse ülestõusu mahasurumiseks karistussalga. Ülestõusust aktiivne osavõtja Maria Ellam sõidab Muhusse kuuldu kohta teateid hankima. Kuid seal satub ta karistussalklaste kätte.

...Ja õhtuhakul ratsameeste kari
postmaanteel läheneb, üks nendest veab
poollohistades järel Alla Marit...
Kas, Mari, kindlaks jääd? Kas vastu pead?

Ta pea on püsti, piitsavorbid palgel,
tuul rebib lahtihargnend juust.
Ta ettepoole kooldub, tuigub jalgel
ja needeid kostab hingeldavast suust.

...Paks orduaegne kirik kõmab mornilt,
kui vastu müüri kajab üksik lask.
Parv hakke kohkununa sööstub tornist,
loik lumme sulab verest palavast.

D. Vaarandi poeemist «Alla Mari».

Samasse haavikusse on maetud ka karistussalga ohver Viktor Reiart, kes nagu Marigi on pärit Kahutsi külast. Külasthanud nimetatud revolutsionääride kodusid, kuhu osutavad vastavad teeviidad, ja M. Ellami hauda, astume viivuks *Pöide kiriku* juurde.

Esimene Pöide kivist kirik valmis siin juba XIII sajandi keskpaiku koos põhja pool paikneva ordulinnusega, moodustades sellega omapärase kindlusliku terviku. Kirik asus nelinurkse ringmüüri lõunaküljel, põhja poole jäid linnuse pearuumid ja majandushooned. XIV sajandi teisel veerandil ehitati vana kirik märgatavalt suuremaks ning ilusamaks. Sellest ümberehitusajast pärineb ka laemaalingutega kaunistatud ning suurejooneliselt võlvitud kooriruum. Võlvidepealse ruumi läänepoolne osa oli ehitatud kindlustatud redupaigaks (suur massiivne torn ehitati tunduvalt hiljem, arvatavasti XV saj. algul). Nii lõuna- kui ka põhjaportaal on eesti vanema raidkunsti suurepärasemaid näiteid. Kõrgeid kuplitaolisi võlve toetavad seintel ja nurkades raidkividega kaunistatud sambad, tugikivid (konsoolid) ja kaared, mis on gooti stiilis raidkunsti silmapaistvateks näideteks Eesti vanemas kunstiajaloos. Pikihoone võlvistikku liigendava suure vööndkaare ühe otsa alla on kirikumeister paigutanud kaht Saaremaa talupoega kujutava raidkuju. Mõlemad mehed on pikk-kuubed. Ühel on rinnal õnnetoov hoburaudsõlg, teine hoiab kaenla all kultusliku tähendusega joogisarve. See kõige vanem Eesti talupoja kujutus kunstis (XIV saj. 2. veerandist) on kahjuks rikutud mõistmatute rüüstajate poolt (pead puuduvad). Eriti paeluvad tähelepanu suure realistliku vormitunnetusega kujundatud viinapuulehti kujutavad raidkaunistused kapiteelidel ja portaalitalumeil. Koori- ehk altariruumi lõunaseinas on kivist valamu (lavatoorium), kus katoliku preester pesi missa ajal käsi. Taolised vala-

mud on säilinud peaaegu kõikides Saaremaa kirikuis, kuid esinevad väga harva mandril.

Umbes poole kilomeetri kaugusel kirikust asuvad Põide sovhoosi tootmishooned. Vasakut kätt paistab endine Oti mõis, kus asub «Eesti Põllumajandustehnika» Kingissepa rajoonikoondise Põide filiaal.

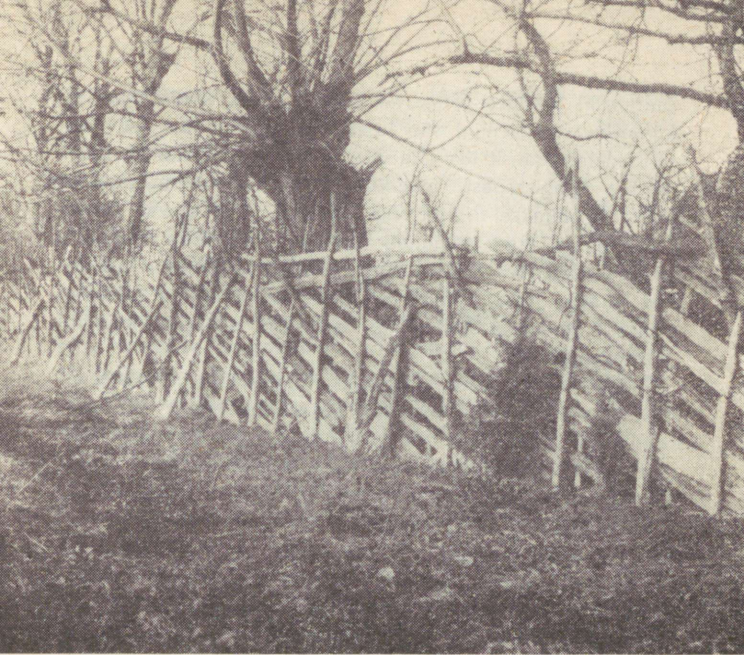
Umbes kilomeetri kaugusel Põide kirikust Kingissepa—Kuivastu maantee ääres asub Saaremaa üks suuremaid piimandusettevõtteid — *Põide võitööstus*, asutatud 1904. a. Veidi enne võitööstust pöördub kõrvaltee vasakule — Tornimäele. Ka siit pääseb Mihkel Ranna dendraariumi. Jätkame teed Kingissepa suunas. Läbinud umbes 1,5 kilomeetrit, osutab teeviit paremale *Kapra külla*. Siin, Aadu talus, oli kodanlikul perioodil EKP Saaremaa organisatsioon juhi Aleksander Ellami üks konspiratiivkortereid. Läänud pärast 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu pöranda alla, asus A. Ellam kohe koondama ja täiendama partei segipaisatud ridu Saaremaal. Organiseeriti illegaalne trükikoda, kus anti välja ajalehte «Saare Tööline» ja trükiti üleskutseid ning lendlehti. Aleksander Ellami tabamiseks oli käiku lastud kogu kohapealne kodanlik võimuaparaat, kuid julgus ja külmaverelisuus ning hea vaist aitasid tal alati ülesseatud lõkse vältida ja politseid ning kaitsepolitseilasi ninapidi vedada.

A. Ellam tabati ainult pimedas juhuse tõttu. Nimelt läks kohalik konstaabel 24. oktoobril 1933. aastal Aadu tallu uurima üht varguselugu ja ... sattus lakas A. Ellamile. Tekkinud tulevahetuses tabati revolutsionääri surmavalt.

1968. aastal avati siin A. Ellamile memoriaaltahvel.

Laimjala on üks Saaremaa üheksast «jalast» (*Laimjala*, *Valjala*, *Kõljala*, *Laadjala*, *Hakjala*, *Anijala*, *Ansjala*, *Mustjala* ja *Mändjala*). *Laimjalas* veetis oma lapsepõlve kirjanik Debora Vaarandi. Endise mõisahoone taga põlluserval asub väike majake, kus poetess elas koolipõlves.

Laimjalast 1,5 km Kingissepa poole on *Asva küla*. Küla taga heinamaal on olnud samanimeline pronksiaja kindlustatud asula. Kohapealne rahvas nimetab kohta linnamäe põlluks. Muistse asula paiga avastas nelikümmend aastat tagasi kohalik üliõpilane O. Reis. Nagu näitasid arheoloogilised kaevamised, on asula suurus olnud umbes 47×90 m.

Tükike minevikku. Tüüpiline Saaremaa hirsaed

Kõrvuti kiviriistadega leiti siin ka pronksi kasutamise jälgi ja rauda. Elanike peamiseks elatusallikaks oli karjakasvatamine ja kalapüük. Leiti ka tehniliste kultuuride (lina) ja vilja (nisu) kasvatamise jälgi. Madala kivivalliga ümbritsetud asula eksisteeris siin nii esimesel aastatuhandel e.m.a. kui ka esimesel aastatuhandel meie aja järgi.

Ümbruses laiuvad Saaremaa *kadakased loopealsed*, millel on mulda nii napilt, et adraga pole siin suurt midagi teha. Ent loopealsed tahetakse panna metsa kandma. Läheduses asuvas Kurdlaanes on juba istutatud üle saja hektari metsakultuure, mille algus tehti teaduslike uurimistööde käigus. Esmalt toodi Saaremaa floorasse lehise, arukase, hariliku saare, tatari vahtra jt. kõrvale katseks skumpia. Kultuurid on õnnestunud hästi.

Saaremaal liikudes paistavad kõikjal silma rändrahnud ja kivikülvid — tõendid siin kunagi valitsenud jääajast. Üks suuremaid looduskaitse alla võetud rändrahnne asub 37. kilomeetril Kingissepast, mõnikümmend meetrit maanteest. Seda nimetatakse *Piretikiviks*. Legendi järgi olevat Suure Tõllu naine Piret kandnud põllega Audlasse ehitatava sauna kerisekive. Põllepael aga rebenenud ja kivi kukkunud Piretile jalale. Naine hakanud valust nutma ja tema pisaraist tekkinud ümberringi soo, mis praegugi kannab Naistesoo nime.

Umbes 35 kilomeetri kaugusel Kingissepast lõikab teed väike rohtukasvanud ojanire. Sajandeid tagasi oli see kahtlemata veerikkam ja võis õigusega pälvida jõe nime. Seda nn. *Maadevahe jõge* mööda kulges algul Mõõgavendade, hiljem Liivi ordu ja Saare-Lääne piiskopi valdusalade piir.

Tee on siiani kulgenud enam-vähem tasasel maastikul. Nüüd aga muutub maapind künklikuks. Ühel künkal näeme teeviita «A. Koidu sünnikodu». Aleksander Koit oli Saaremaa töörahva 1919. a. ülestõusu üks peamisi organisatoreid. Tema lipukirjaks võitluses töörahva parema tuleviku eest oli «Maha sõda!». A. Koidu sünnikodu Rannakülas Laasul on tüüpiline Saaremaa omaaegne kehvikukodu. Elumaja ja kõrvalhooned on säilinud enam-vähem muutumatul kujul tänaseni. Isegi koobas põlluservas, kus A. Koit end varjas, on osaliselt säilinud.

Rannakülast mõni kilomeeter Kingissepa pool asub *Kallemäe*. Enne Kallemäed juhatab teeviit pealdisega «*Herbert Kaleviste hukkumiskoht*» paremale metsatihnikusse. Kitsas jalgrada viib tee äärest väikesele lagendikule, kus sara-puupõõsaste vahel näeme tagasihoidlikku mälestuskivi tekstiga: «Siin hukkus kangelaslikult 7. oktoobril 1944. a. Eesti Laskurkorpuse võitleja kommunistlik noor Herbert Kaleviste.»

Milles seisis Kullamaalt pärineva nooremseersandi Herbert Kaleviste kangelastegu?

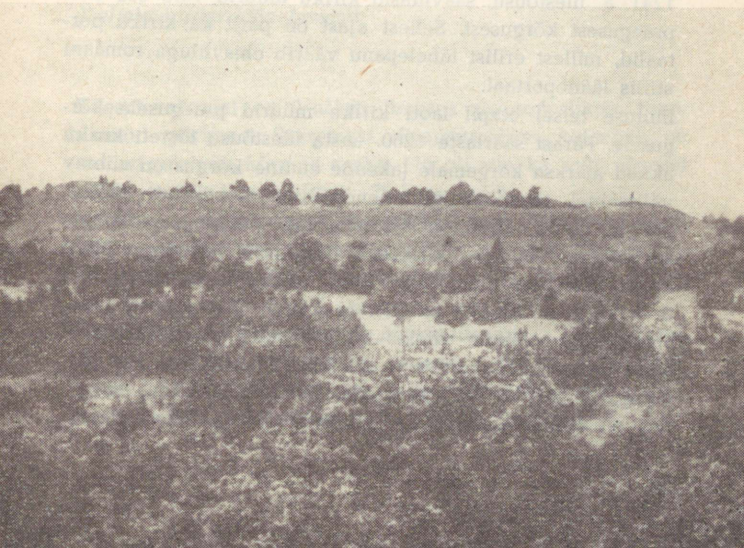
Saaremaa vabastuslahingutes 1944. aasta oktoobrikuus pidurdus 8. Eesti Laskurkorpuse väeosade pealetung Maadevahe jõe joonel, kus vaenlane oli organiseerinud tugeva vastupanu. Et saada ülevaadet vaenlase grupee-

ringu suurusest ja jõudude paigutusest, saadeti sakslaste tagalasse luuresalk. Tagasiteel avastati luuresalk vaenlase poolt. Kuulipildur H. Kaleviste jäi katma salga taandumist. Ta täitis ülesande, võideldes nii kaua kuni jätkus laskemoona. Hiljem, kui meie väed läksid üle pealetungile, leiti kangelase laip tääkidest purustatuna hukkumiskohal. H. Kaleviste langemiskoha eest hoolitsevad läheduses asuva Kallemäe kooli õpilased.

Kallemäe kuulub vabariigi esimese kolhoosi — V. Kingisepa nimelise ühismajandi piirkonda. Kolhoos asutati 12. augustil 1947. aastal ja nimetati saare rahva kuulsa poja Viktor Kingisepa nime järgi. Nagu teistes rajooni kolhoosides on ka siin põhiliseks tootmisharuks loomakasvatus. Söödabaasi laiendamiseks on aastate jooksul üles haritud sadu hektareid uudismaid. 1969. aastal oli kolhoos piima kogutoodangu hulgalt rajooni majandeist esimene — 2290 tonni.

Kallemäelt hargneb autotee paremale Valjalga. Läbinud umbes 8 kilomeetrit loopealsetevahelist teed, hakkab eestpoolt paistma Valjala kiriku torn. Valjala on tuntud juba

Valjala maalinn

kaugest minevikust kui üks tihedamini asustatud paikkondi Saaremaal. Pool kilomeetrit enne Valjala keskust märkame teest mõnisada meetrit vasakul kõrguvat ovaalset kivivalli. See on *Valjala maalinn*, üks suuremaid vabariigis. Linnuse ringvallid on laotud kividest nagu Saaremaa kiviaiadki, on ainult mitukümmend meetrit kõrgemad ja muidugi ka paksemad. Valjala linnust mainitakse ajaloos esmakordselt 1227. aastal, kui sakslased pärast Muhu linnuse alistamist siirdusid Valjala alla. Siin lahingut ei toimunud, sest kohal viibivad vanemad võtsid veriste tapatalgute vältimiseks vastu rahutingimused ja lasksid preestrid linnusesse rahvast ristima.

Valjala linnuse asukoht oli valitud strateegilistel kaalutlustel keset kihelkonda, eemal meretaguste röövjõukude maabumispakadest. Linnuse suured mõõtmed (48×86 m) lubavad oletada, et hädaohu korral pakkus ta kaitset kogu kihelkonna rahvale. 1962. a. ja hiljem siin toimunud arheoloogilised kaevamised andsid rikkalikult leide, mis näitasid, et linnusel on umbes saja aasta vältel olnud püsiv asustus.

Maalinnast veidi eemal, asula keskses, paikneb *Valjala kirik*, vanim hoone Saaremaal. Kiriku ehitamist alustati varsti pärast saarlaste alistamist XIII sajandi II veerandil. Esimesel ehitusetapil, mis toimus pärast saarlaste 1236.—1241. a. ülestõusu, saavutasid kiriku müürid vaid osa oma praegusest kõrgusest. Sellest ajast on pärit ka kiriku portaalid, millest erilist tähelepanu väärib ehisviiluga romaani stiilis lääneportaal.

Ehituse teisel etapil laoti kiriku müürid praegusele kõrgusele. Pärast saarlaste 1260. aasta ülestõusu tõsteti kiriku aknad märksa kõrgemale (akende endine kõrgus on nähtav välisseinal tänapäevalgi), nende alla moodustati kaitsekäigud, mille jäljed on säilinud veel praegugi pikihoone siseseintel. Vaenlase kirikusse tungimisel pakkus viimast kaitset võlvidepealne ruum, kuhu pääses põrandast umbes 3 m kõrgusel algava müüritrepi kaudu. XV sajandi lõpul ehitati kooriruumile viiekandiline lõpmik ja XVI sajandi algul koori lõunaküljele torn. Huvipakkuv on ka XIII sajandist pärinev kõrge kunstiväärtusega ristimisvaagen, mis on ainulaadsemaid ja vanemaid kogu vabariigis.

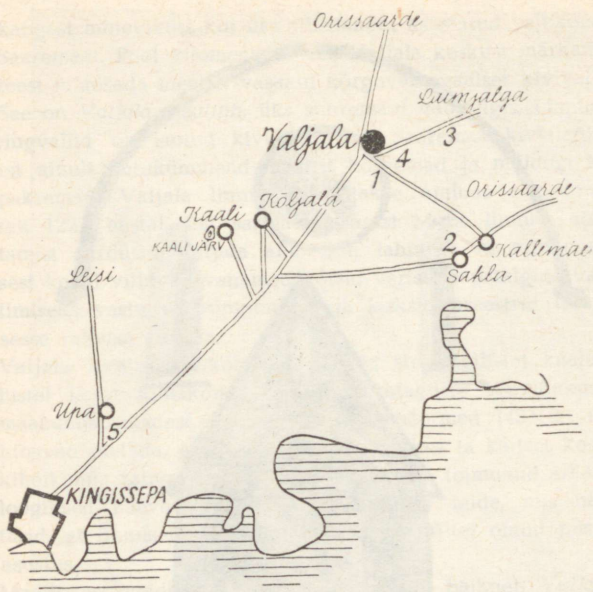

Valjala kiriku läänefassaad

Käesoleval ajal on *Valjala* ümbrus majanduslikult tugevamaid piirkondi Saaremaal. Samanimelises *kolhoosis* on saadud püsivalt kõrgeid saake. Nii oli siin ka eriti põuasel 1969. aastal teraviljasaak 26,1 ts ha-lt.

Valjala on üks esimesi elektrifitseeritud keskusi saartel. Siin on kultuurimaja, kauplus, jahuveski ning juustutööstus. 1970. a. toodab tööstus 508 tonni juustu «Kostroma».

Sõitnud umbes 5 km mööda *Veerikule* viivat teed, näeme väikest teerada, mis keerab paremale *Kuiste külla*. Seal asub *J. Alase dendraarium*, mille *Mihkel Ranna* tööst innustunud loodusesõber rajas aastail 1933—1937.

KUIVASTU—KINGISSEPA
(Valjala—Kingissepa)

1. Valjala maalin.
2. V. Kingissepa nim. kolhoos, esimene kolhoos Eestis.
3. J. Alase dendraarium.

Kallimäe—Valjala 8 km
Valjala—Kaali 14 km

4. Valjala kirik.
5. Upa. Saaremaa 1919. a. ülestõusu peastaabi asukoht.

Kallimäe—Kaali 17 km
Kaali—Kingissepa 19 km

Looduskaitse alla võetud puudekogu sisaldab umbes 80 võõrpuuliiki. Väga ilus on Jaapanist pärineva küpressilise — hiibapuu eksemplar. Sahhalini nulg ning mandžuuria saar (üle 10 m kõrge) esindavad Kaug-Ida liigirohket taimestikku. Virgiinia kadakas on oma pärislevikualal — Põhja-Ameerikas — parim pliiatsipuit. See punase aromaatse puiduga puuke leidis tee Euroopasse juba 1648. aastal. Fraseri nulg, mille kodumaa jääb Põhja-Ameerika

idaossa Alleghany mäestikku, kultiveeritakse Euroopa pinnal aga alles 1811. aastast alates. Sinine elulõng tõuseb ülespoole toe abil.

Nõnda võib siin iga puu kõnelda midagi looduse minevikust ja inimese mõjust väärtuslike liikide levitamisel. Pöördunud dendraariumist tagasi ja läbinud Valjala, jõuame umbes 13 km sõidu järel Masa metsa juures uuesti Kingissepa—Kuivastu tee.

Masa mets iseloomustab kunagi laiemalt levinud Saaremaa metsa tüüpe, kus küllalt valdaval kohal on tamm. Masa metsas osutavad kaks teeviita väikese vahemaa tagant paremale — esimene endisse Kõljala mõisa, praeguse Kõljala sovhoosi keskusse, teine Kaali järve juurde.

Kõljala sovhoos, mis asutati 1960. aastal mahajäänud «Üksmeele» kolhoosi ja Kõljala puukooli baasil, tõusis oskustliku juhtimise ja majandamise tõttu kiiresti rajooni eesrindlike majandite tasemele. 1969. aastal toodeti siin 565 ts piima ja 83 ts liha 100 ha põllumajanduslike kõlvikute kohta.

Teine tee viib *Kaali järve* juurde, kuhu on peateelt 3 km. Erinevalt teistest maakera kamaral leiduvatest kraatritest asub Kaali meteoriidikraater asustatud piirkonnas ja on kergesti ligipääsetav. Siin on tegemist 8 kraatrist koosneva grupiga, millest suurema moodustab Kaali järv, väiksemad kõrvalkraatrid, nn. kuivkraatrid, asuvad peakraatrist paarisaja meetri kaugusel.

Kaali järve tekkepõhjuste üle on teadlased minevikus palju vaieldud. Ühed pidasid seda vulkaanilise tekkega järveks, teised karstinähtuseks, kolmandad inimese käetööks. Alles 1927. aastal jõudis mäeinsener J. Reinvald pärast põhjalikku uurimistööd järeldusele, et järv on tekkinud gigantse meteoriidi (ca 450 tonni) langemisest maapinnale. 1937. aastal leidis J. Reinvald ühest kõrvalkraatrist imepisikesi meteoriidikilde, mis tõestasid lõplikult teadlase varasemat hüpoteesi. Viimasel ajal on Kaali kraatreid põhjalikult uuritud, kusjuures määrati kindlaks ka nende tekkimise aeg — 2660 aastat tagasi (± 100 aastat).

Järve ümbritsev meteoriidi plahvatusel tekkinud vall ja selle nõlvad on kaetud varjuka metsaga ning muutunud

Kaali järv

looduslikuks pargiks. Valliharjale viib kitsas teerada, kust avaneb harukordne vaatepilt. Tohtu plahvatuse tulemusena on mitme meetri paksused paepangad aluspinnast lahti rebitud ning üles paisatud. Nende vahel on tohutute mõõtmetega katel, mille põhjas helgib vesi. Kraatri sügavus on 16 meetrit, läbimõõt vallist vallini 110 meetrit. Ümber järve kulgeb varjuline rada suurte puude all.

Järve kaldal asuvas endises Kaali mõisas (praegu asub sellel kohal 1936. aastal ehitatud koolimaja), elas 1860-ndail aastail tuntud Vene maalikunstnik Otto Friedrich Theodor Moeller, kelle maalitud V. Gogoli portreed on niipalju kordi reprodutseeritud, et seda on kindlasti näinud iga kirjandushuviline. Kaalis maalis kunstnik ka oma kuuest pildist koosneva sarja Aleksander Nevski eluloost,

kasutades modelliks kohalikke talupoegi. Muuseas on ka praegune Kaarma kiriku altari-pilt Moelleri töö, kusjuures Kristuse modellina, nagu mäletavad kohalikud elanikud, kasutas ta oma kutsarit Kuusiku Kustat.

Kaaliga on tihedalt seotud kirjanik *Aleksander Antsoni* noorusaeg. Sagariste külakooli õpilasena asutas ta 1913. a. Saaremaa esimese spordiseltsi «Harjutaja». 1969. a. avati Kaali 8-kl. Koolis mälestustahvel Aleksander Antsonile.

Kaalist jätkub sõit tuldud teed tagasi suurele Kingissepa—Kuivastu maanteele. Viis kilomeetrit enne linna osutab teeviit paremale *Upa külla Aru tallu*. Siin asus Saaremaa töörahva ülestõusu ajal 1919. a. 19.—21. veebruarini ülestõusnute peastaap. Upa küla lähistel peeti 21. veebruaril otsustav lahing eesti kodanliku valitsuse karistussalga ja siia koondunud ülestõusnud talupoegade vahel.

Saaremaa töörahva ülestõus, mis puhkes Kuivastu mõisas 16. veebruaril 1919. a., haaras kiiresti kogu saare. Upa külla, mis oli viimane asula enne Kuressaaret, koondati ülestõusnute peajõud linna vallutamiseks. Linna oli maalt pakku jooksnud hulgaliselt mõisnikke, pastoreid ja teisi töörahva vaenlasi. Selle vallutamine oleks tähendanud rahvavõimu kehtestamist kogu Saaremaal. See kavatsus jäi aga teostamata. Kodanliku valitsuse poolt teeslaadetud karistussalk, kuhu kuulus 242 hästirelvastatud meest, tabas linna vallutamiseks ettevalmistusi tegevaid ülestõusnuid ootamatult. Lühikese lahingu järel sai talupoegade sõjavägi lüüa. Ülestõusnud jätsid lahinguväljale surnutena 93 meest, 70 võeti vangi. Teisel pool linna Kellamäel ja Loodes paiknenud ülestõusnute väed taandusid lahinguta. Ülestõusu saatus oli seega otsustatud. Saartel algas valge terror, mille ohvritest annab tunnistust ühishaud Kullimäel Roomassaare tee ääres. Saaremaa töörahva ülestõusus langes üle 250 inimese. See oli rohkem kui kogu Esimese maailmasõja jooksul saarlasi sõjaväljal surma sai.

Saaremaa töörahva ülestõusu 50. aastapäeval 1969. a. veebruaris avati endisel lahinguväljal paljude ülestõusuveteranide osavõtul mälestuskivi.

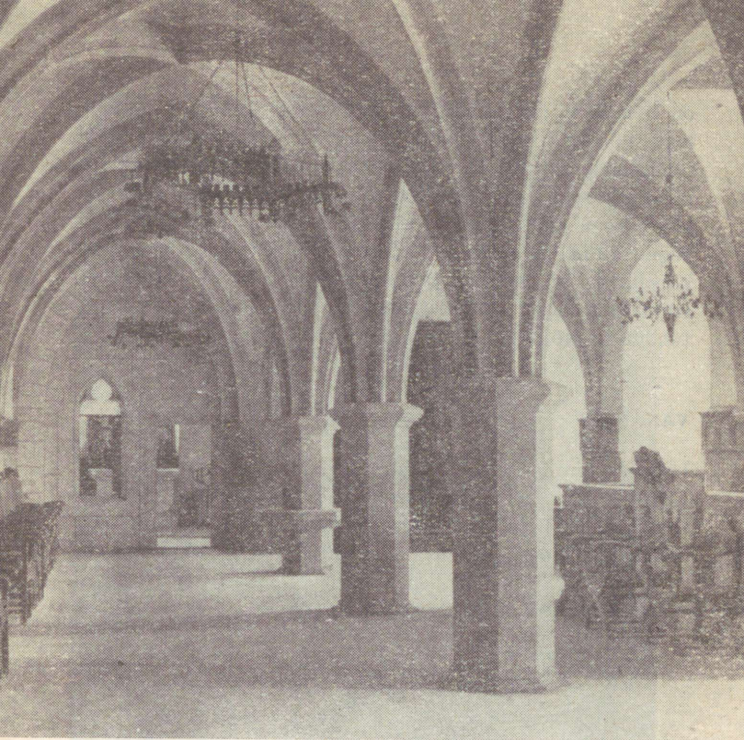
KINGISSEPA

LINNUS (LOSS)

Kingissepa linn, endise nimega Kuressaare, tekkis pärast saarlaste 1343. aasta ülestõusu ehitatud piiskopilinnuse juurde. Linnus säilitab praegugi, eriti mere poolt vaadatuna, oma valitseva positsiooni linna panoraamis. Ainukese tervena säilinud keskaegse kivilinnusena Baltimail on ta Kingissepa linna suurim vaatamisväärsus.

Linnus ehk loss, nagu teda tavaliselt nimetatakse, on Saksa ja Liivi ordu piirkonnas XIV saj. alguseks väljakujunenud konvendihoone tüüpi kindlus, mis ehitati Lääne-Saare piiskopi halduslikuks ning sõjaliseks keskuseks. Ligikaudu 70 aastat ehitatud linnus on põhiplaanilt ruudukujuline (42,5×42,5 m). Müürid, mis on laotud suurtest tahutud dolomiidiplokkidest, on ligi 3 m paksud ja üle 20 m kõrged. Ainus värav sisehoovi ja sealt linnusesse asub põhjaküljel. Linnus mõjub väljastpoolt suurejooneliselt ja monumentaalselt, ka oma ranges lihtsuses ilusana. Ordulinnustes väljakujunenud tava kohaselt on linnuse teine korrus ehitatud elu- ja esindusruumidena. Läänetiivas asusid läänisanda, Saare-Lääne piiskopi eluruumid, lõunatiivas ühisruumid — suur refektoorium (söögisaal) ja kabelkirik, ida- ja põhjatiivas toomhärade söögi- ja magamissaalid. Kolmandal korrusel ja linnuse loodenurgas asuva suure massiivse kaitsetorni Sturvolti arvukatel korrustel olid linnuse kaitsemeeskonna ja osalt ka teenindava personali eluruumid. Keldrikorrusel olid majandusruumid: köök, keskkütteruumid, kaevuruum ja pesemisruum.

Põhikorruste ruumid on omavahel ühendatud sisehoovi ümbritseva võlvitud koridori ehk nn. ristikäigu kaudu, üksikud korrused omavahel kitsaste müüritreppidega. Omapärane on kirdenurgal asuv väiksem, nn. vangitorn ehk «Pikk Hermann». Linnuse muust osast on see eraldatud

Kuressaare lossi refektoorium

kitsa, kõiki korruseid läbiva šahtiga, kuhu ärklitena ulatuvad käimlad.

Ilmekamalt kui ükski kirjeldus loob see hästi säilinud linnus elava kujutluse keskaegsete lääniisandate elust. Mugavust tänapäevases mõistes on linnuses vähe, sest pearõhk oli julgeoleku tagamisel. Eriti iseloomulik on ses suhtes piiskopi magamistuba, mis teistest ruumidest täiesti eraldatuna sarnaneb pigemini hauakambri kui eluruumiga.

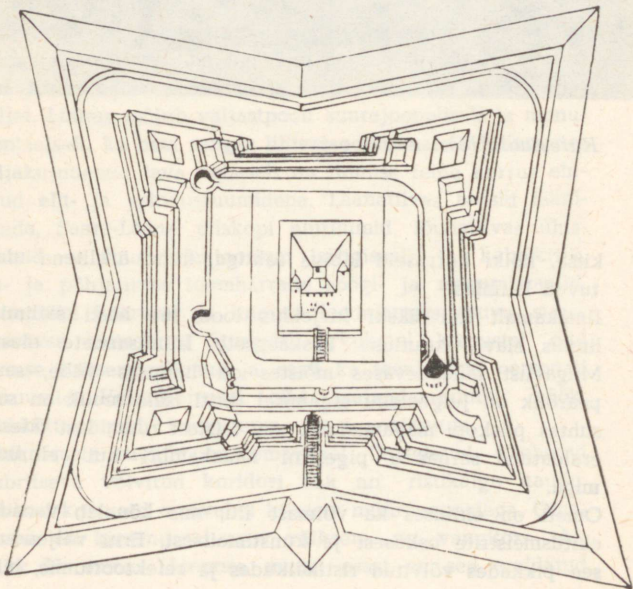
Ometi on ehituses ka võimast ilu, mis kõneleb vanade ehitusmeistrite oskusest ja kunstimaitsest. Eriti väljendub see pikkades võlvitud ristikäikudes ja refektooriumis, mis

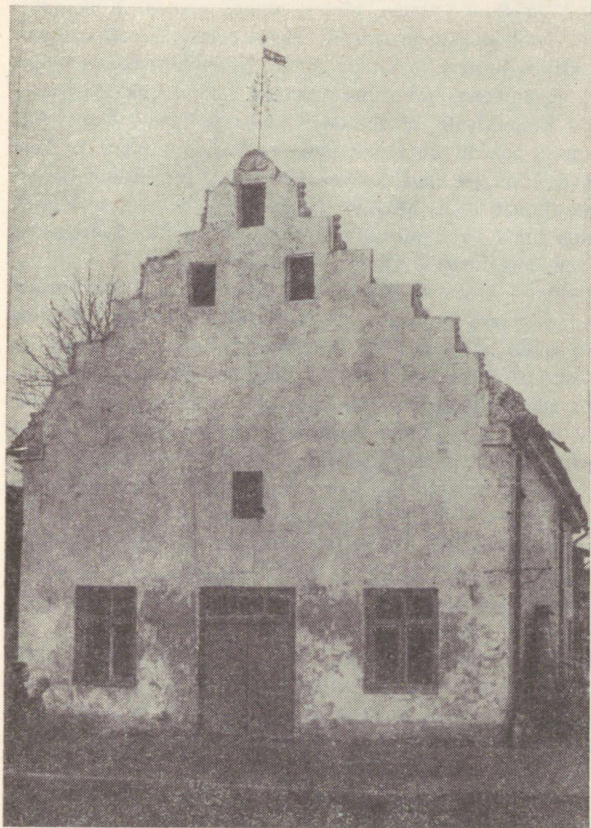
on linnuse kõige kaunim ruum. Kaunilt profileeritud roietega võlvistik, mis toetub tüsedatele kaheksatahulistele sammastele, saali üldised tasakaalukad proportsioonid ja dekoratiivsete elementide teravalt lõigatud vormid on kooskõlas kogu ehituse range kindluslikkusega. Ruum on ühtaegu lihtne ja pidulik. Refektooriumiga ühenduses olev kabelkirik on kõrge võlvitud ruum. Võlvid hargnevad lehvikukujuliselt kaheksatahuliselt kesksambalt ja ruum tundub seetõttu avara ja kergena.

VANALINN

Linnuse juurde tekkis varsti alev. Vene-Liivi sõja ajal (1558—1583), kui mandri sadamate kaubandus oli sõja tõttu häiritud ja Kuressaarde pages jõukaid kaupmehi mandri linnadest, kasvas alev ruttu, võttis linna ilme ja

Kuressaare lossi ja bastionide plaan

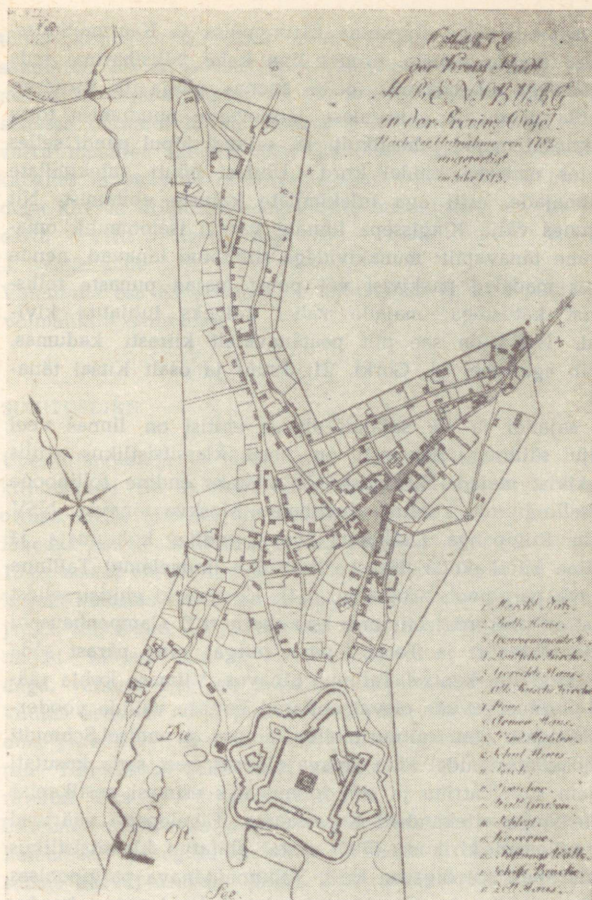
Kuressaare vaekoda

saigi 1563. aastal linnuse ja Ida-Saaremaa selleaegselt valitsejalt hertsog Magnuselt linna õigused. Linn tekkis tõenäoliselt praeguse Tallinna tänava linnusepoolses otsas (end. Lossi tänav) ja kasvas esialgu põhja ja loode suunas. Linna kirik asus praeguse Moskva tänava otsa kohal, sadam linnusest loode pool, praeguste V. Kingissepa, Kom-

somoli ja Suur-Sadama tänava vahel abajas. Kõik tähtsamad teed jooksid kokku nn. Sõrve turule: Moskva tänav tuli kiriku juurest ja jätkus linna Lääne-Saaremaaga ühendava maanteena, praegune Lasteaia tänav viis Ida-Saaremaale suunduvale maanteele, Väike-Sadama tänav tuli sadamast, Suur-Põllu tänav ühendas väljakut Põllu ja Tori külaga. Linn ise aga kasvas peamiselt piki Lääne-Saaremaale viivat teed, Moskva ja Pikka tänavat, sest algselt kuulus linna valdajaile ainult läänepoolne osa Saaremaast ja see moodustaski linna tagamaa.

1570-ndatel aastatel läks ka idapoolne osa Saaremaast Taani valdusse ja hävitati selle keskus Maasilinn. Kuresaare muutus nüüd kogu Saaremaa administratiivseks ja kaubanduslikuks keskuseks ja hakkas kiiresti kasvama. Linna idapoolse tagamaaga ühendava tee osatähtsuse tõusuga kaasnes ka linna kasvamine selles suunas. Taani valitsusaja lõpuks 1645. aastal oli linna keskus juba nihkunud oma praegusesse asukohta. Sellest perioodist on säilinud hauakivid linnapargis endise kalmistu kohale rajatud monumendis, mõned kunstiliselt väheütlevad kroonlühtrid luteri usu kirikus ja linna lääneosa sel ajal väljakujunenud tänavatevõrk. Juba siis oli olemas ka Suursild Kihelkonna maanteel üle Põduste jõe.

1654.—1670. aastal ehitatud raekoda kauni barokkstiilis portaaliga ja raidkirjaga, raekoja vastas üle väljaku asuv 1663. aastal ehitatud astmelise viiluga linna kaalukoda (Tallinna t. 23) ja neist ida pool asuv luteri usu kirik näitavad, et linna keskväljak oli kavandatud suurejooneliselt. Rootsi linnade ehituse ja tulekaitse määrus soodustas tulekindlate kivimajade ehitamist. Vist selle tõttu ongi sellest perioodist säilinud juba rohkem ehitisi. Märkimist vääri-
vad rannaaht endise sadamalahe ääres praeguses Komso-
moli tänavas (nüüd ETKVL-i ladu) ja endine pastoraadi-
hoone 1. Mai ja Pioneeri tänava nurgal. Kõige
silmapaistvamad ehitismälestised sellest ajast on aga lin-
nust ümbritsevad vägevad muldvallid ja bastionid ning
vallikraav. Vallidel kasvavad nüüd suured puud, vallikraa-
vis pilliroog. Vallide ja dolomiitkvaadritega kaetud bas-
tionide algupärane kuju on aga veel täiesti säilinud.
Lõplikult kujunes vanalinn välja 18. sajandi lõpul ja

Kingissepa vanalinn 19. sajandi algul

19. sajandi algul. Surutuna Kirikumõisa ja Kaarma-Suure-mõisa maade vahele, arenes linn kahe püksiharuna teda tagamaaga ühendavate teede suunas põhja ja kirdesse. Kindla plaani ja ehitusalase järelevalve puudumise tõttu paiknesid majad juhuslikult. 18. sajandi lõpul pandi selles suhtes maksma kindel kord. Ühtlasi nõuti tulekindlate kivimajade, eriti aga tulekindlate katuste ehitamist. Nii kujunes välja Kingissepa linnale varem iseloomulik omapärane tänavapilt: munakividega sillutatud tänavad, nende ääres madalad paekivist või puust majad punaste telliskivist katustega; majade vahel valgeks lubjatud kivi-aiad. Nüüd on see pilt peatänavatelt kiiresti kadumas, säilib aga veel M. Gorki, 21. Juuni ja osalt Kitsal tänav.

18. sajandi ja 19. sajandi alguse ehitisi on linnas veel palju säilinud. Enamasti on need klassitsistlikus stiilis paekivist majad. Niisugused on näiteks endine tollihoone ja selle juurde kuuluv «Packhaus» Moskva tänavas, NSV Liidu Riigipanga Osakonna maja, endine kohtumaja ja endine haeskakoda (Haeska mõisnike linnaelamu) Tallinna tänava pargipoolses osas (nr. 14). Kaunimaid ehitisi sellest ajast on tookordse Liivimaa asekuberneri B. Campenhauseni maja Oktoobri ja Torni tänava nurgal ning pärast sõda taastatud nn. kantsel Tallinna tänavas. Viimase kohta räägib pärimus, et see olevat ehitatud linnuse vallide vooderduskividest. Suur kultuurilooline tähtsus on endisel Schmidt kaubakontori aidal Pika tänava alguses, sest seda kasutati hiljem suveteatrina ja siin toimus üks esimesi eestikeelse näitemängu ettekandeid Kuressaares. Tähelepanu väärivad ka mõlemad kirikud: 1790. aastal ehitatud klassitsistlikus stiilis apostliku õigeusu kirik Tallinna tänava pargipoolses otsas ja küll juba 17. sajandil rajatud, kuid pärast korduvaid põlemisi 1835. aastal praeguse hilisklassitsistliku kuju saanud luteri usu kirik. Selles on Anseküla kirikust siia toodud punasest graniidist fantastiliste loomakujutistega ristimiskivi (Ojamaa meistri töö). Tõenäoliselt veel varasemasse perioodi kuulub 18. sajandi lõpul sõjakooli hooneks olnud ehitis kaalukoja tagaõues.

Huvitava kontrasti peatänavaga moodustab umbes samal ajal väljakujunenud Põlluküla — Suur- ja Väike-Põllu

tänav, kuhu suruti kokku linnast väljatõrjutud eestlastest saunikud. Paljud sealsetest väikestest puumajadest pärinevad 18. sajandi lõpust või 19. sajandi algusest. Ka tuleb sellesse perioodi arvata linnast 3 kilomeetrit eemal Kuivastu maantee lähedal asuv kalmistu oma klassitsistlike kabelite ja paksude massiivsete saaremaa paekivist plaatidega kaetud krüpthaudadega. Ühte niisugusesse on maetud eesti, eriti aga Saaremaa kultuuriloos tuntud J. W. L. Luce.

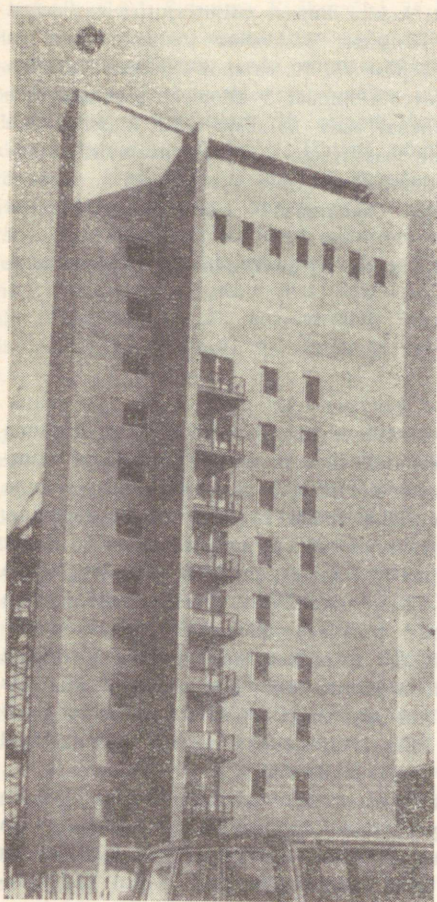
Vanalinna osa Kingissepas on ainulaadne ja seda püütakse võimalikult säilitada.

SUVITUSLINN

Uue arenguetapi ja täiesti uue joone linnapilti tõi linna kujunemine 19. sajandil ülevenemaalise tähtsusega kuurordiks. Selle aluseks oli Kuressaare lahe ja hiljem linna lähedal asuva Suurlahe muda raviomaduste avastamine. 1840. aastal ehitati linnas esimene mudaravila ja 60 aastat hiljem külastas linna igal suvel kuni 3500 suvitajat. Nende jaoks kujunesid välja sootuks teiseilmelised tänavad ja majad. Majad olid tavaliselt ühekordsed klaasverandadega, väikese iluaiaiga maja ees tänava ääres. Tavaliselt kuulus «suure» maja juurde veel väike õuemaja, kus elas oma pere suvel, kui suur maja oli suvitajaile välja üüritud. Tüüpiliseks selle laadi näiteks on 19. sajandi lõpul rajatud Uus (V. I. Lenini) tänav.

Esimene mudaravila asus otse mererannas, nn. Weise heinamaal, praeguse staadioni lähedal ja kasutas muda samas kõrval asuvast lahest. Kui raviks hakati kasutama Suurlahe muda, toodi mudaravila 1856. aastal üle praegusele asukohale V. Kingissepa tänavas. Madal pikk puuhoone otsafassaadiga tänava poole on säilinud tänaseni. Selle kõrval asunud 1883. aastal ehitatud «Uus Mudasupe-luse asutus» on nüüd lammutatud. Kolmas, kõige esinduslikum mudaravila «Roomassaare» hävis sõja ajal.

Suvituselu arenedes hakati panema rõhku linna kaunistamisele. Oluliseks sammuks oli suurejoonelise pargi rajamine 1861. aastal vana, mahajäetud kalmistu kohale.

*Kingissepa
«pilve-
lõhkuja» —
veetorn-
elamu*

Nüüd on 100-aastane park üks kaunimaid Eestis. Puude keskmine vanus on 100 aastat ja osalt tunduvalt üle selle. Park sai aga palju kannatada 1969. a. sügisel suures tormis.

Suvisel linnaosa ilme sai sel perioodil ka vana, tõenäoliselt juba enne linna tekkimist eksisteerinud Tori kaluriküla

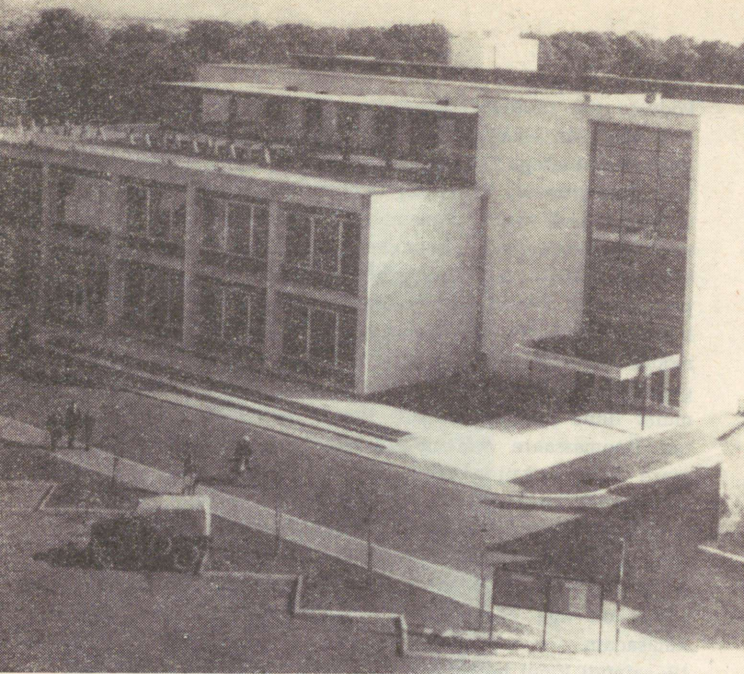
Põduste jõe suudmes. Huvitava ajaloolise kontrasti moodustavad siin üksikud säilinud küla tüüpi roogkatusega mantelkorstnatega kalurimajad.

Uue (praeguse V. I. Lenini) tänava rajamisega olid linna territoriaalsed varud ammendatud. Edasi sai linn kasvada ainult Saaremaa rüütelkonnale kuuluvale Kaarma Suuremõisa maa-alale. Sinna rajatigi paralleelselt Uue tänavaga praegused K. Marxi ja Nõukogude tänav. K. Marxi tänav kujunes välja peaaegu samasuguseks kui Uus tänav, siiski mõnede alevile iseloomulike joontega. Praegusel Nõukogude tänaval oli aga juba üsna rohkesti alevlikku. Iseloomulik linna puhtsuvituskule ilmele on ka 1894. a. ehitatud Roomassaare sadama suunas kasvava Uue-Roomassaare tänava kujunemine suvitustänavaks ilma ühegi sadamateed iseloomustava jooneta.

Suvituslinna pilti täiendasid lõbustuskohad. Neist on säilinud 1889. aastal ehitatud kuursaal pargis. «Trinkhalle» mererannas ja «Port Arturi» kohvik üle lahe Loode tamмикus on aga hävinud. Tolleaegne jahisadam on nüüd kalasadam.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul oli Kingissepal mõningaid tööstuslinna jooni. Praeguste Suur-Sadama ja Komso-moli tänava ääres asunud O. Wildenbergi nahavabrik hävis Esimese maailmasõja ajal. Vabriku rusudega täideti endine sadamalaht Abajas ja selle peale on nüüd ehitatud elamud. Abaja tänav läheb põiki üle endise lahe. Vanadest tööstushoonetest on säilinud ainult Viktor Kingissepa vana-isale kuulunud Marientali masinaehitustöökoja lagunenuhooned linnast väljas Pihtla tee ääres. Koht on märkimisväärtne Viktor Kingissepa sünnikohana.

Kodanlik periood linna pilti olulisi muutusi ei toonud. Linn kasvas peamiselt kahes suunas. Kagunurgas levis edasi suvituslinnaosa praeguste Kitzbergi, Nõukogude, Koidu, Kevade, Suve ja Kungla tänava rajoonis. Selle arhitektuur järgib osalt vanu eeskujusid, osalt esineb siin juba moodne laiade akendega, sagedasti poolteisekorruselise elamutüüp. Kehvema rahva «karbiküla» kasvas Suuremõisa põllule Orissaare maantee ja Vallimaa tänava vahele. Selleaegseist ehitustest väärivad tähelepanu moodne koolihoone 21. Juuni tänavas, jahisadam mererannas, eriti aga 1940.

Kingissepa kaubamaja

aastal valminud linnahaigla, mis oma õnnestunud moodsa fassaadilahendusega jätab valgus- ja õhurikka mulje ning on linna kaunimaid ehitisi.

TÄNAPÄEVA KINGISSEPA

Seni kiratsev linn hakkas nõukogude võimu perioodil kiiresti kasvama. Elanike arv on enam kui kahekordistunud, ulatudes nüüd 12 100-ni. Maju on juurde ehitatud peaaegu niisama palju, kui oli enne sõda. Uued suured linnaosad on tekkinud põhja-kirde ja kirde-ida suunas. Põhja-kirde suunas on täis ehitatud vanalinna «harudevahes» Vallimaa ja Ojasso tänava ning Orissaare maantee

vahel, endise Kaarma-Suuremõisa maa-alal. Teine suurem uus rajoon on tekkinud sellest ida poole Orissaare ja Pihlta tee vahele endise Kudjapäe mõisa maadele. Linn kasvab ka lääne suunas.

Nõukogudeaegsed linnaosad erinevad tunduvalt vanema- test. Endiste madalate kastmajade asemel domineerivad rõõmsailmelised, enamasti kõrgete katuste ja mansard- korruse, laiade akendega valguseküllased majad. Kõige selgemalt tuleb kontrast esile lääneosa uusehituste rajoo- nis. Kui pöörata Suur-Põllu tänavalt Kõverale tänavale, jääb paremale sünge massiivne endine linnakoolihoone, kus kodanliku vabariigi perioodil asus Kuressaare mere- kool. Kõvera tänav vasakul poolel on säilinud mõned tüüpilised madalad väikeste akendega kastmajad 19. sajandist. Edasi järgneb aga Kõvera tänav selle osa pikendu- sena uus Vete tänav nägusa aedlinnana. Tänav on huvitav ka selle poolest, et selle rajamine oli ette nähtud juba 19. sajandi algul koostatud linna väljaehitamise plaanis. Et see oleks aga lõiganud läbi Salongklubi park-kopli, jäi tänav rajamata. Kodanlikul ajal oli endine Salongklubi park linnapea heinamaa, mida samuti ei võinud puutada. Nii pidigi linn kasvama talle ebasobivas suunas, praeguste Aia, Vahtra, Vete ja Puškini tänav kohal laiusid aga heinamaad.

Nõukogude Kingissepp kasvab nii laiuti kui ka kõrgu- sesse. Kodanlusaegne Kuressaare oli põhiliselt ühe- kuni poolteisekorruseline, vähestestki suurematest majadest hävines enamik Suure Isamaasõja ajal. Osa neist, nagu näiteks XVIII sajandil ehitatud administratiivhoone (nn. Kantsel), elektrijaam ja vana gümnaasiumihoone taastati, teiste asemele on kerkinud suuremad ehitised. Esimene neljakorruseline hoone Kingissepas oli 1961/62. õppe- aastaks valminud uus keskkoolihoone. Nüüd on Tallinna ja Lenini tänav vahel terve neljakorruseliste elamute rajoon. Nende seast kerkib linnapanoraami rikastavalt esile 1970. a. valminud üheksakorruseline veetorn-elamu. Suurte elamute ja ühiskondlike hoonete ehitamine on eriti elavnenud viimase kümne aasta jooksul. Võrreldes 1960. aastaga on elamispind linnas kahekordistunud. Sama aja jooksul on valminud saja kohaga lastesõim-aed, kultuuri-

maja (1967), kaubamaja koos söökla ja restoraniga (1968), teenustööde paviljon jm. Ehitamisel on uus suur teenustöökoda ja tsentraalkatlamaja.

Ka tööstuse osa linna elus ja tööstushoonete osatähtsus linna pildis kasvab pidevalt. Pärast sõda on ehitatud kala-kombinaat Toris ja leivavabrik. Valminud juurdeehitis võimaldas tõsta mööblitööstuse toodangu kahekordseks. Pidevalt laienevad Rajooni Tarbijate Kooperatiivi Tööstuskombinaadi tsehhid ja ehitised mitmel pool linnas. Kohe linna sõidul hakkab silma Põllumajandustehnika Kingissepa rajooni osakonna hoonete kompleks Orissaare maantee ääres. 1970. aastal saab valmis ja hakkab toodangut andma õllevabrik. Kui mõne aasta eest valmis Saaremaa Piimakombinaat, arvati, et sellega on piima ümber-töötamise probleem kauaks ajaks lahendatud. Saaremaa põllumajandus arenes aga nii kiiresti, et nüüd on kombinaat juba kitsas. Samuti on kitsaks jäänud ka lihakombinaat Suuresillal. Nii jätkub pidevalt tööstushoonete ehitamine ja rekonstrueerimine.

Tööstuse arendamise kõrval ei ole ka unustatud, et Kingissepp oli varem kuulus ravikuurort. Kauaaegsete kogemuste põhjal usuvad saarlased ise kindlalt Kuressaare muda raviomadustesse. Mereranna kolhoosis linnaserval töötab kolhoosi ehitatud mudaravila, kuhu sõidetakse ravile ka väljastpoolt rajooni. Linnahaigla juurde ehitatakse aga suurt kolhoosidevahelist mudaravilat. Selle avamise järgi peaks Kingissepast jälle kujunema ravikoht, kuhu sõidetakse mudaga ravima neid kroonilisi haigusi, mille vastu teised ravimid on osutunud võimetuks.

Praegu on Kingissepas keskkool, töölisnoorte keskkool, 8-klassiline kool, algkool, maakutsekool, lastemuusikakool ja lastespordikool. Lastemuusikakool on palju kaasa aidanud muusikalise hariduse edendamisele ja tõstnud uuele, kõrgemale tasemele ka rajooni muusikalise isetegevuse. Spordikooli töötulemusi on eriti selgesti demonstreerinud Kingissepa noorte võrkpallimeeskonnad, kes on saavutanud võite vabariiklikus ja isegi üleliidulises ulatuses. Spordi arengule on andnud hoogu staadioni ehitamine mere äärde. Suur saavutus oli eelsoojendusega ujula ehitamine, mis aitas kaasa ujumisspordi tõusule Saaremaal. Esmakordselt

on seni ainult kaevuvett kasutanud Kingissepa elanikud saanud ka veevärgi. Suuri töid tehakse kanalisatsiooni väljaarendamisel.

MUUSEUMID JA MONUMENDID, KULTUURIMÄLESTISED

Kingissepa linnas on kaks muuseumi — Saaremaa Koduloomuuseum ja Viktor Kingissepa majamuuseum.

Saaremaa Koduloomuuseum asub vanas linnuses ja on üks vanemaid ja suuremaid Eesti NSV-s (asut. 1865. a.). Muuseumi ekspositsioon on üles ehitatud nii, et ta annaks võimalikult tervikliku pildi Saaremaast, selle loodusest, minevikust, olevikust ja tulevikustki. Kes vaatab muuseumi enne ekskursiooni ümber Saaremaa, saab siit nagu juhendeid selleks, mida vaadata ja millele eriti tähelepanu pöörata; kes külastab muuseumi hiljem, kinnitab ja täiendab siin oma muljeid.

Rikkalik on muuseumi loodusteaduste osakond, mis annab süstemaatilise ülevaate Saaremaa loodusest ja selle omapärase. Zooloogilised väljapanekud on esitatud biogruppidena vastava maastiku taustal. Hea ülevaade on antud Saaremaa geoloogiast ja rikkalikust paleontoloogilisest faunast eksponeeritud kivististe koguna. Tähelepanu väärivad suurte vähkskorpionide jäänused, mida seni on leitud ainult Saaremaa lademetest. Botaanikaalastes väljapanekutes on muu hulgas esitatud Saaremaa haruldased taimed: jugapuu, luuderohi, tuhkpihlakas jt.

Ajaloo-osakonna ekspositsioon annab ülevaate Saaremaa minevikust. Rohkearvuliselt on esitatud arheoloogilisi leide. Feodalismiperioodi eksponaatidest on ainulaadne häbipakk, mis on siia toodud Valjala kirikust. Rikkalik, kuigi mitte täielik on etnograafiaalane väljapanek. Siin väärivad eriti tähelepanu rohked puutööd, Saaremaa kihelkondade värvi-rõõmsad rahvarõivad ja Ruhnu hülgeküttide varustuse väljapanekud. Kapitalismiajastu eksponaatide hulgas paistavad silma hoburehepeksumasin kohalikust väikesest masinavabrikust, tuletõrje käsiprits, kaless ja teised suured esemed, mille eksponeerimiseks teistel muuseumidel ei ole

ruumi. Rohkesti materjale on esitatud ka revolutsioonilisest liikumisest Saaremaal; eri stend on pühendatud Saaremaa 1919. a. ülestõusule.

Suure torni kolmel korrusel on antud ülevaade Saaremaa tänapäevast. Esitatud on materjalid Eestis esimese, V. Kingissepa nimelise kolhoosi asutamisest Saaremaal, tööstustoodangu näiteid, kalanduse alal suurpüüniste mudeleid, kohalike leiutajate poolt väljatöötatud kala vastuvõtu automaatliini makett jm.

Üks korrus on pühendatud Saaremaa kultuurielule.

V. Kingissepa majamuuseum asub V. Kingissepa tänavas väikeses mansardkorrusega majas, kus V. Kingissepp veetis oma lapsepõlve ja noorusaastad. Muuseum asutati 1948. aastal. Siia on koondatud palju väärtuslikke materjale väljapaistva revolutsionääri elu ja tegevuse kohta. Majamuuseumi kõige tähtsama osa moodustab väike pööningutuba, mis on taastatud täpselt sellisena, nagu ta oli siis, kui Viktor Kingissepp siin õpilasena elas. Alumise korruse

Viktor Kingissepa majamuuseum

*Saaremaa 1919. aasta ülestõusust osavõtnute monument
Kingissepa keskväljakul*

väikestes tubades on dokumentide, raamatute, diagram-
mide ja üksikute memoriaalemetega näidatud kogu
V. Kingissepa elu- ja võitlustee.

Mälestusmärgid. Lossi õues on Suures Isamaasõjas lange-

nute mälestussammas, pargis Lenini tänava alguses Nõukogude Liidu kangelase V. Dejevi mälestusobelisk. Linnuse kõrvalbastionil «Väikesel Linnapeal» on fašismiohvrite mälestusmärk, keskväljaku ääres Saaremaa ülestõusu mälestussammas (1963, autor E. Taniloo) ja Roomassaare karjamaal, Kullimäel — pärast Saaremaa 1919. aasta ülestõusu hukatute mälestussammas. Kunstiliselt on kõige õnnestunud fašismiohvrite mälestusmärk (1965, autorid A. Murdmaa, M. Varik ja R. Kuld).

Kalmistule on maetud «Saaremaa Juttoramatu» autor J. W. L. Luce, Saaremaa laulukooride liikumise ja laulupidude algataja M. Körber, graafik ja litograaf, Saaremaa rahvatüüpide albumi autor F. S. Stern, folklorist ning ajaloolane V. B. Holzmayer ja leepa uurija prof. A. Paldrock. Kaarma dolomiidist valmistatud monumendid on kohaliku kiviraiekunsti näidised.

Paljud majad Kingisepas äratavad mälestusi ja meenutavad suuri nimesid Eesti kultuuriloost. Pikk t. 56 asub maja, mille ehtas ja kus elas J. W. L. Luce. Samas lähedal Kolhoosi tänavas on Martin Körberi maja. Pikas tänavas asub ka endise Kuressaare gümnaasiumi hoone (praegune 8-kl. kool). See kool on etendanud väga suurt osa Saaremaa hariduselus. Siin on õppinud Viktor Kingissepp, Villem Ridala, Johannes Aavik, Aadu Hint, Debora Vaarandi, Aira Kaal, professorid Vassili Ridala, Kuno Kõrge ja Abner Uustal, ajaloolane H. Ligi, kirjandusteadlane Aarne Vinkel, kunstnikud Ilmar Torn ja Eerik Haamer ning paljud teised eesti kirjandus- ja kultuuriloos tuntud isikud. Selles koolis on õpetanud Jakob Hurt, Johannes Aavik, Aleksander Antson, Saaremaa koolielus suurt osa etendanud selle kooli kauaaegne direktor Eduard Pukk, Karl Taev ja paljud teised. Endises linnakoolis Suur-Põllu tänavas õppis helilooja Peeter Süda, V. Kingissepa tänavas Kingissepa majamuuseumi kõrval kahekordses majas elas Aleksander Antson.

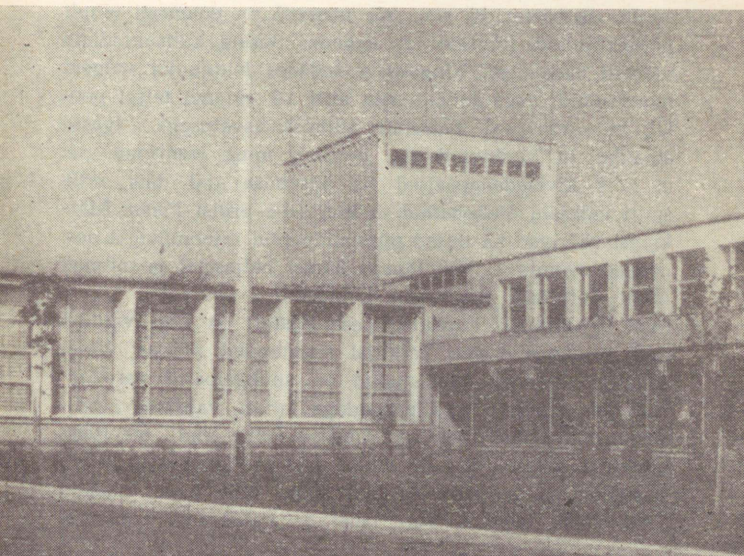
Tuntud kirjanikud ja kultuuritegelased on veetnud Kingisepas ühe või mitu suve. 1885. a. viibis siin Lydia Koidula; maja, kus ta elas, on säilinud. Alles on ka maja 1. Mai tänavas, kus asus C. Assafrey trükikoda ja trükiti L. Koidula esimene luuletuskogu «Vaino lilled». 1886—

1888 suvitas Kuressaares ja elas Turu tänavas apteegi majas tuntud vene kirjanik N. S. Leskov. Suvitanud on siin August Kitzberg, Mait Metsanurk, Jakob Mändmets ja mitmed teised.

LOODUS

Kingissepa linn ja ta lähem ümbrus annab küllalt ilmeika pildi Saaremaa looduse omapärasest. Lõunast piirab linna järk-järgult madalduv ja ummistuv laht Laiamadala laiuga selle suudmes. Kagus laiub Roomassaare karjamaa nii kehva kruusapinnaga, et kadakaski sellel endisel merepõhjal kasvada ei taha. Kirdes on põllud ja siis kalmistu lähedal tüüpiline Saaremaa sarapuukarjamaa, kus heal aastal võib korjata pähkleid lehtede langemiseni. Läänes, üle

Kingissepa uus kultuurimaja

Põduste jõe, asub Loode karjamaa — Saaremaa kadakase karjamaa tüüpiline näide. Põhjas on kidura taimekasvuga kuivanud merelaht, läänes Loode karjamaal järveks muutunud Linnulaht, mis on linnurikkuse tõttu arvatud üle-euroopalise tähtsusega linnukaitsealade hulka, ja samas üle tee samuti merest järveks eraldunud Suurlaht, mille põhjas on Kuressaare tervismuda ammendamatud varud.

See on pilt kehvast Saaremaast. Linnast edelas asub aga lopsakas Loode tammik rohkete metsõunapuudega tammede all ning liigirikka põõsa- ja rohurindega. Viimases on mitmeid huvitavaid harva esinevaid taimi, nende hulgas mitu käpaliste liiki.

Saaremaa pehmema merelise kliima tõttu kasvavad lossipargis hästi mitmed võõrpuuliigid. Pargi keskväljakul on «Suure puu» nime all tuntud kolmeharuline 30 m kõrge kanada pappel. Tüve läbimõõt on sellel hiiglasel 1,75 m, hargnemiskohas koguni umbes 3 m. Kuulsad on pargis ja lossi hoovis kasvavad harilikud pöögid. Neist siinseis tingimuses viljuvaist ilusa süüga puudest suurim on umbes 24 m kõrge ning 60-sentimeetrise tüve läbimõõduga. Pargis kasvab vabariigi suurim põldvahtra eksemplar (kõrgus 14 m, diameeter 40 sm), mis mandril on enamasti ainult põõsakujuline. Rohkesti on aedades ilusaid külmakindlaid valgeid akaatsiaid. Kingissepa aedades leidub ka valgeid mooruspuid, mida levitati siin eriti 19. sajandi teisel poolel, kui kohapeal katsetati siidiussikasvatusega. Igasse aiaauku ja kivihunnikusse juurdub must leedripuu, nii et kõik kiviaedadepealsed on õitsemise ajal täis selle suuri valkjaid õiekobaraid ja linn selle erilist lõhna. Märkimist väärivad ka ilusad püramiidpaplid rajoonihaigla ees, mustad männid 1. Mai tänava äärsel haljasalal ja mitmed liigid haruldasi ilupõõsaid kalmistul.

Meil haruldastest loomariigi esindajatest on lossi vallidel hästi kodunenud siia keskajal sissetoodud söödav viinamäetigu. Peaaegu kodustunud on sinikaelpardi perekonnad, kes tulevad koos poegade lahest vallikraavi väikesse puhastatud ossa ja lasevad siin end meelsasti inimestel sööta. Valged uhked naerukajakad käratsevad sealsamas ja püüavad visatud sööta juba õhust näpata. Veel võiks mainida Tori lähel ja vallikraavi roostikus

pesitsevaid vesikanu. Nende pesakonnad püsivad lahel pärast poegade koorumist kuni hilissügiseni.

Puistulindude pere on liigirikas ja park ning linnusevallid kajavad linnulaulust. Arvukamad pesitsejad on kuldnokk, hallrastas, metsvint, linavästrik, kärbsenäpp, mitmed põõsalinnud, käosulane ja tihased. Pargi traditsioonilised asukad on oravad, kes siin pelgamatult inimestegi taskust või peopesalt maiuspalasid otsima tulevad. Inimeste hoolealused on nad juba 1920-ndatest aastatest alates (varem kui üheski teises Eesti pargis). Kes oravale liiga tegi, sellel polnud asu kogu Kuressaare linnas. Nii pidi siit 1932. aastal üldise põlualusena lahkuma üks kelner, kel jätkus toorust orav surnuks lüüa. Osa oravatest on mustad, siberi orava järglased.

RINGI ÜMBER KINGISSEPA

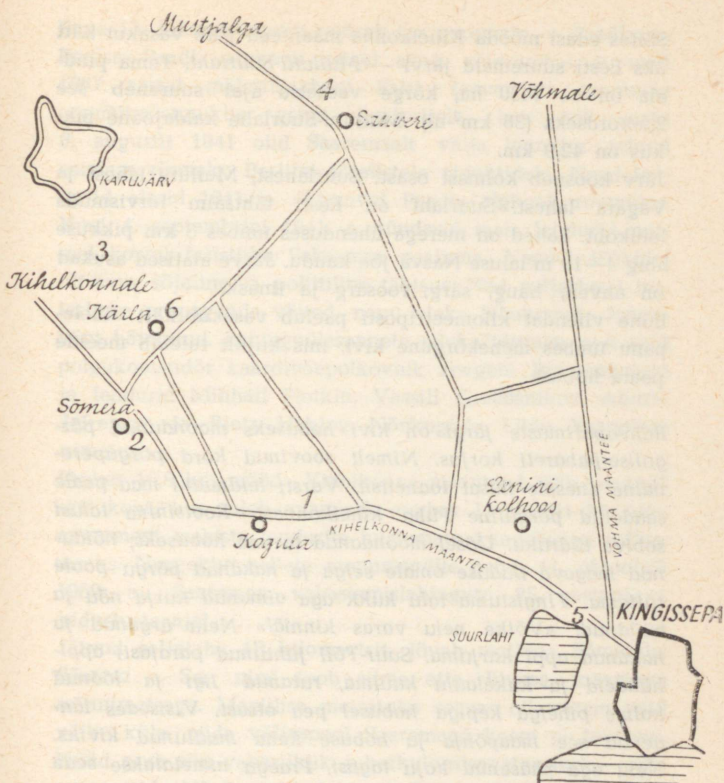
KÄRLA

Tavaliselt jätkavad turistid oma teekonda Kingissepast Sørve poolsaare suunas. Seejuures jääb paljugi huvitavat nägemata nendes linnalähedastes piirkondades, mis ei paikne suuremate teede ääres.

Kingissepa linnast võib teha mitmeid lühimatku. Selleks pakub häid võimalusi tihe bussiliinide võrk. Üheks huvitavamaks kujuneb matk Kärla külanõukogusse, kuhu sõidetakse Kingissepast mööda Kihelkonna maanteed. Linnast väljudes ületatakse Põduste jõgi, mis on Saaremaa pikimaid veesooni. Paremat kätt jääb vana, juba 18. sajandi allikais mainitud Suursild. Praegu on sild ehitismälestisena riikliku kaitse all. Edasi jäävad paremat kätt Kingissepa lihakombinaadi hooned. Võrreldes ennesõjaaegse «tapamajaga» on kombinaat põhjalikult rekonstrueeritud ja kujunenud eesrindlikuks ettevõtteks.

Umbes poolteise kilomeetri järele möödub maantee endisest Kellamäe mõisast, mille lähedal kõrgemal künkal rahvajutu järgi olnud vanasti võllas ja kellatorn. *Pärisorjuse ajal hukatud siin roimareid ja mässulisi talupoegi ning hukkamisest antud elanikele teada kella helistamisega. Nii linna- kui ka ümberkaudsete külade elanikud olnud kohustatud tulema karistust jälgima — tunnistama võimu ja valitsejate vägevust. Hukkamise kohta hakatud nime- tama Kellamäeks, millest ka mõis hiljem oma nime saanud.*

Kellamäe nimi on läinud ka Saaremaa ajalukku. Siin tegutses Saaremaa 1919. aasta ülestõusu ajal kõige organiseeritum võitlusgrupp, keda juhtisid Aleksander Ohak, alamleitnant Gustav Jõgi ja Aleksander Pöld. Kellamäe grupeering võttis ka ainukesena ette rünnaku Kuressaarele.

RINGI ÜMBER KINGISSEPA (Kingissepa—Kärla)

1. Paadla männik.	4. Kasesoo turbatööstus.
2. Sõmera sanatoorium.	5. Suure Tõllu ookivi.
3. J. Mändmetsa sünnikoht.	6. Kärla park.

Kingissepa—Mustjala 31 km
Kingissepa—Kärla 22 km

Kärla—Karujärve 5 km
Kärla—Sauvere 5 km

Sõites edasi mööda Kihelkonna maanteed jääb vasakut kätt üks Eesti suuremaid järvi — *Mullutu-Suurlaht*. Tema pindala on ca 1430 ha, kõrge veeseisu ajal suureneb see 2,5-kordseks (36 km²-ni). Mullutu-Suurlahe kaldajoone pikkus on 42,9 km.

Järv koosneb kolmest osast: Suurlahest, Mullutu lahest ja Vägara lahest. Suurlaht on Eesti tähtsaim tervismuda leiukoht. Lahed on merega ühenduses umbes 3 km pikkuse ning 4—10 m laiuse Nasva jõe kaudu. Järve alatised asukad on ahven, haug, särg, roosärg ja linask.

Enne viiendat kilomeetriposti paelub vasakut kätt tähelepanu umbes mehekõrgune kivi, mis kujult tuletab meelde peata hobust.

Rahvapärimuste järgi on kivi hobuseks moondunud põrgulise-pahareti korjus. Nimelt soovinud kord põrgupere-naine enesele ilusat toaneitsit. Varsti leidnudki maa peale saadetud põrguline Püha kihelkonnast, Rootsina talust sobiva tüdruku. Öösel moondanud ta end hobuseks, nõidunud magava iluduse omale selga ja hakanud põrgu poole ruttama. Tingistuma talu kukk aga aimanud kurja nõu ja hüüdnud: «Võtke neiu varas kinni!» Neiu ärganud ja hakanud appi karjuma. Suur-Tõll juhtunud parajasti appihüüdeid ja kukelaulu kuulma, rutanud ligi ja löönud kolme pihelga kepiga hobusel pea otsast. Visisedes langenud see maapõhja ja hobuse keha muutunud kiviks. Neiu aga pääsenud koju tagasi. Praegu nimetatakse seda kivi rahva hulgas «ookiviks» («oo» — lääne-saare murdes «hobuse»).

Paar kilomeetrit edasi viib tee Randveresse, V. I. Lenini nim. kolhoosi keskusesse. Viimastel aastatel on siin palju ehitatud. Lisaks kolhoosnikute uutele elamutele on siia kerkinud mitmed loomakasvatushooned, uus kauplus, söökla, kohaliku algkooli juurdeehitisena klubi-võimla.

Kui on läbitud kadakane *Karida väli*, hakkab paistma *Paadla männiku* siluett, ümberkaudse maastiku tõeline ehe. Sirged männitüved koos tiheda vaarikatest alusrindega moodustavad omapärase kontrasti ümberkaudsete põldudega. 1969. a. sügistormis sai männik raskesti kannatada.

Enne 13. kilomeetriposti pöörab tee paremale — Paadlasse. Endise Paadla algkooli seinal avati võidupühal, 9. mail 1967. aastal mälestustahvel Balti laevastiku lennuväe pommituslennukite grupi lenduritele, kes ööl vastu 8. augustit 1941 olid Saaremaalt välja lennates teinud esimese rünnaku Berliini sõjalistele objektidele. Need lendurid elasid 1941. a. sõjasuvel Paadla algkooli ruumides. Kuni 4. septembrini 1941. a. ründasid meie lendurid mitmel korral fašistliku Saksamaa pealinna. Nendel löökidel oli suur sõjaline ja poliitiline tähtsus. Nad paljastasid hitlerlaste propaganda väited, nagu oleks Nõukogude lennuvägi hävitatud. Lahinguülesannete eduka täitmise eest said polgukomandör kaardiväepolkovnik Jevgeni Preobraženski ja lendurid Mihhail Plotkin, Vassili Gretšišnikov, Andrei Jefremov ja Pjotr Hohlov Nõukogude Liidu kangelase nimetuse.

Umbes 16,9 km mööda Kihelkonna maanteed jääb paremat kätt koht, kus tuleb avamisele umbes 12 meetri kõrgune monument mehiste lendurite kustumatu kangelasteo mälestuseks. Nurgakivi sellele monumendile pandi 11. oktoobril 1969. a., Saaremaa vabastamislahingute 25. aastapäeva pidustuste ajal.

Jätnud seljataha 18 kilomeetrit, jõuab matkaja Sõmerale. Sõmera... See nimi toob silme ette liivase maapinna männimetsaga. Maalilise metsatuka servas oli varem vaid väike küla, mida väljaspool Saaremaad keegi ei teadnud. Nüüd asub siin vabariiklik tuberkuloosisanatoorium — üks suuremaid Nõukogude Liidus. Esimesed haiged võttis sanatoorium vastu 1961. a. septembrikuus. Üldse on sanatooriumis 600 voodikohta. Peale kopsutuberkuloosi ravitakse siin ka luu-, silma-, neeru- ja teisi tuberkuloosiliike. Viimasel ajal võtab sanatooriumi uroloogiaosakond vastu haigeid ka teistest liiduvabariikidest. Sanatoorium on sõna tõsisel mõttes väike terviselinnake, mille territooriumil asub ligi 100 hoonet. Ravi- ja teenindava personali käsutuses on nägusad väikeelamud.

Raviks on sanatooriumis loodud kõik tingimused. Haigetel ja teenindaval personalil on head võimalused oma vaba aja kultuurseks sisustamiseks. Sanatooriumil on suurimaid kultuurimaju rajoonis. Kultuurimajal on 480 istekohaga saal,

avar lava, orkestriruum lava ees, väike võimla, raamatukogu, kinoseadmed, puhkeruumid jne. Sanatooriumi töötajad on ühiskondlikus korras endisest tuuleveskist ümber ehitanud nägusa kohviku, kus on samuti meeldiv jõude-tunde veeta.

Sanatooriumist paremale pöörduv tee viib külanõukogu keskusesse — *Kärlale*. Selle tee ääres jääb paremat kätt kondiitrivabriku «Kalev» estagari tsehh — ainulaadne ettevõtte vabariigis, kus töödeldakse ümber furtsellaariat (pruunvetikate liik) kondiitritööstusele vajaliku želatiin-aine saamiseks.

Kärlal asuvad Kärla kolhoosi keskus, Kärla Küla TSN Täitevkomitee, 8-klassiline kool, kauplus. Viimastel aastatel on siin kerkinud uusi elamuid ja tootmishooneid. Kärlalt hargnevad teed Mõnnustesse, Pai külla ja Sauveresse.

Mõnnuste külast Hallikivi talust on pärit Nikolai Riuhkrand, Eesti Tööraha Kommuuni tegelane ja Eesti Kütidiviisi 1. brigaadi komandör Kodusõjas. Nikolai Riuhkrand sündis 17. augustil 1888. a. Lõpetas 1905. a. Kuressaare linnakooli, hiljem töötas ametnikuna, meremehena ja pedagoogina. Esimeses maailmasõjas teenis tsaariarmees, algul soldatina, hiljem nooremohvitserina.

Eesti Tööraha Kommuuni päevil oli bolševik Nikolai Riuhkrand Virumaa Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee liige ja selle haridusosakonna juhataja. 1919. a. algul astus ta vabatahtlikult Punaarmeele. Siin oli ta algul pataljoni-, hiljem polgukomandör. Tema polk etendas silmapaistvat osa Pihkva vabastamislahinguis 1919. a. augustis ja kuu hiljem Dvinski (Daugavpils) kaitsmisel. 1919. a. oktoobris sai Riuhkrand Eesti Kütidiviisi 1. brigaadi komandöriks. Diviis saadeti Lõunarindele ja Riuhkrand võttis oma brigaadiga osa Denikini armee purustamisest. Pärast Kodusõda töötas Riuhkrand pedagoogilisel ja diplomaatilisel töö, juhtivatel kohtadel NSV Liidu tollivalitsustes ja NSV Liidu riigipanga süsteemis. Nikolai Riuhkrand suri 10. oktoobril 1943. aastal.

Kärlal on endisele tuiskliivale rajatud puuderikas ja kaunis park. Mõnus on jalutada varjukatel pargiteedel ja imetleda kõrgete lehtpuude ilu. Omaette vaatepildi

moodustab pargist läbivoolav Kärla jõgi oma kõrgete kallastega.

Kärlaga kultuurilooliselt seotud *Suure Tõllu lugude kirjanija Peeter Süda* (Südda) on kirjutanud Kärla jõe kohta:

*Sauverest, kus tammemägi,
algab armas Kärla jõgi.
Säält ta jookseb linga-lõnga
ümber mätta, ümber künnga.*

Peeter Süda sündis 20. veebruaril 1830. aastal Saaremaal Viidul Tammiku talus. Ta õppis kodupaiga kihelkonnakoolis, aastast 1847 asus Ansekülasse külakoolmeistriks. Aasta pärast sai sinnasamasse köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks ning 1867. aastal läks Kärlele samasse ametisse, kus töötas elu lõpuni (1892. a. dets.). P. Süda oli agar rahvaluulekoguja ja aktiivne ühiskonnategelane. Peale «Suure Tõllu» koostamise, mis oli tema elutöö, edendas ta laulu- ja muusikakultuuri. 1881. aastal asutas ta Kärlele puhkpilliorkestri, mis teadaolevail andmeil oli esimene saarlaste «mängukoor».

«Suur Tõll», mille esimene trükk ilmus 1883. a., sisaldab 20 muistendit. Peeter Süda on Tõllu-motiivid liitnud üsna vabalt temaatilisteks peatükkideks ja põiminud vägilasmuistenditesse kohalikku olustikku, etnograafiat ja geograafiat. Seetõttu õhkub teosest tugevasti Saaremaa omapära. Peale «Suure Tõllu» on P. Süda avaldanud trükis pikema laulu «Kerjaja Lauło-poisike» (1864) ja Kärle pasunakoori asutamise heaks väljaantud «Verise jäära pea kõie otsas» (1881).

Peeter Süda õpilasena käis Kärle kihelkonnakoolis ka kirjanik Jakob Mändmets. Tema sünnikoht on lähedal asuvas Pai külas *Suurepere talus*, kus elavad praegugi tema sugulased. Suurepere vanas talutares seadis kirjaniku isa põlema esimese õlilambi Pai külas. Siin toimus üürike võitlus valguse ja pimeduse vahel, mis on nii meeleolukalt kirja pandud jutustuses «Kui valgus tuli».

Kärle ümbruses matkates selguvad meile kirjaniku suure loodusearmastuse põhjused. Maastik on siin tõesti kaunis.

Õhtune Karujärv

Majade ümber on suured vanad viljapuuaiad, mille intensiivne rajamine algas 19. sajandi algul. Küla taga kerkib kõrge okasmets, mille sinendav müür on meeldejäädvalt maalitud paljudes Mändmetsa jutustustes ning mille kohin nagu kostaks kirjaniku mitmete teoste lehekülgedelt. Paar kilomeetrit läände jääb *Karujärv* oma saartega.

«Kui kuidagi juhtun leidma vaba aega, siis ruttan sind vaatama, mu kodukoha järv,» kirjutab Mändmets laastus «Järv». Ja tõesti, Karujärve äärde tahaks alati tagasi tulla. Järve kaldad on kaetud kõrge metsaga, liivane rand ja põhi meelitab palavail suvepäevil suplema, varasel hommikutunnil tunned aga rõõmu lootsiku liuglemisest tasasel veepinnal. Ja koos Jakob Mändmetsaga ütleme järve kohta:

«Aastate vältel on ta jäänud karvapealt sellekssamaks. Needsamad käarud, needsamad saared. Niisama hulgub nuuskiv kajak ta pinnal ja silmitseb hoolega vett. Ainult

seda võiks märgata, et kallaste mets on muutunud vahest kõrgemaks ja suursugusemaks ja selle läbi omandab järv rohkemal määral härrandlikkust ja mehelikkust.»

Karujärve pindala on umbes 330 ha, sellest saarte pindala 12 ha, järve pikkus 2,9 ja laius 2,2 km. Suurim sügavus on 6 meetrit. Veekogu on tekkinud Antsülusjärve pealetungi ajal ning seega vanim Saaremaa järvede seas.

Folkloor teab pajatada, et Karujärv on sündinud karude riidlemisest. Ükskord tülitse nud sellel kohal seitse karu. Jumal oli näinud seda suurt riidu ja lasknud väga valjusti vihma sadada. Nii tekkinudki järv. Karud aga lahkunud igaüks ise kanti ning seepärast olevatki järv seitsmesopiline.

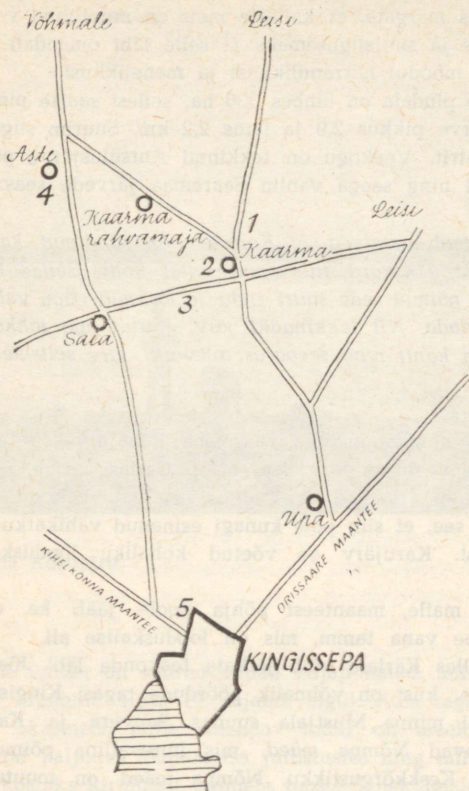
Karujärve nimetatakse ka Saaremaa Pühajärveks. Ta on kõige selgeveelisem järv Saaremaal. Ühtlasi on ta Saaremaa paljude järvede hulgas ainus hea vähiveekogu. Eriti tähtis on see, et siin pole kunagi esinenud vähikatku ega lapihaigust. Karujärv on võetud kohaliku looduskaitse alla.

Pai küla maile, maanteest põhja poole, jääb ka uhke korbalõhine vana tamm, mis on looduskaitse all.

Tagasi tulles Kärlale võib jätkata teekonda läbi Jõempa Sauveresse, kust on võimalik pöörduda tagasi Kingissepa poole, või minna Mustjala suunas. Sauvere ja Kandla vahel asuvad Nõmpa mäed, mis luitevallina põimuvad Saaremaa Keskkõrgustikku. Nõmpa mäed on muutunud viimastel aastatel Saaremaa suusasportlaste paradiisiks ja meeldivaks väljasõidukohaks Kingissepa linna talispordihuvilistele.

KAARMA

Kaarmasse pääseb Kingissepast Kingissepa—Võhma maanteed kaudu. Kuuenda kilomeetriposti juures jäävad paremat kätt V. I. Lenini nim. kolhoosi loomakasvatushooned. Kodanliku võimu perioodil andsid Pähkla, Saia ja teised siitkandi külad hulgaliselt kraavihalle ja ehitustöölisi, kes

RINGI UMBER KINGISSEPA (Kingissepa—Kaarma)

1. Kaarma maalinn.
2. Kaarma kirik ja surnu-
aed.
3. Kaarma paemurrud.

Kingissepa—Saia	10 km
Saia—Aste	4 km
Saia—Paemurrud	2 km

4. Tallinna Juveelitehase
metalltoodete osakond.
5. Kingissepa lihakombi-
naat.

Aste—Kaarma	6 km
Saia—Kaarma	5 km

käisid mandrilt tööd otsimas. Tänapäeval ei tule kodukolhoosis tööpuudust.

Kümnenda kilomeetriposti juurest keerab tee paremale, Kaarma dolomiiditööstusse. Enne kiviraiduritele küllasõitmist suundume aga Kingissepa—Võhma maanteed mööda veel paar kilomeetrit edasi *Aste asulasse*.

Viimase aastakümne jooksul on Atest kasvanud suur heakorrastatud asula. 1962. aastal alustas siin tööd Tallinna Juveelitehase metalltoodete osakond, kus hakati valmistama melhior- ja uushõbetooteid. Astes toodetakse praegu kahvleid, lusikaid, tordilabidaid, kulpe, kompveki- ja soolatoose, kompotilusikaid, laialt tunnustust leidnud suveniirküünlajalgu jm. Tsehhi toodang on leidnud tunnustust ka piiri taga — Poolas, Prantsusmaal ja mujal. Ainsana Saaremaa tööstusettevõtetest eksponeeriti tsehhi toodangut Osaka maailmanäitusel Jaapanis. Aastas annab Aste juveelitsehhi toodangut umbes 2,5 miljoni rubla eest. Kokku töötab siin ligi 250 saarlast. Asulas on ka 8-klasiline kool, mis on jäänud kitsaks seoses asula kiire kasvuga.

Atest pöördume tagasi Kingissepa poole ja keerame vasakule, et tutvuda *Kaarma kivitööstusega*. Matkajale hakkavad kohe silma valged kiviplaadid. See ongi Kaarma dolomiitkivi, kuulus «saaremaa marmor», mida tuntakse kogu vabariigis ja väljaspool selle piiregi. Dolomiidist on ehitatud ajalooline Kuressaare piiskopiloss, selle kiviga on vooderdatud mitmed majad Kingissepas, Tallinnas, Leningradis, Riias ja mujal. Tööstus on edukalt täitnud sellised tellimused nagu Tallinnas asuva 1918. a. jääretkest osavõtjate mälestusobeliski detailid, Eesti Laskurkorpuse langenud sõjameeste mälestussammas Velikije Lukis ja paljud muud. Dolomiitplaate on saadetud Uljanovski memoriaalansambli ehitamiseks, NLKP Keskkomitee uue hoone ja autotööstuse linna Togliatti jaoks. Kaarma kandi mehed on dolomiiti murdnud alates XIV sajandist, siit on sirgunud terved põlvkonnad suurepäraseid meistermehi, kelle osavat kätt võib imetleda arvukate hauaplaatide, mälestussammaste, karniiside ja portaalide näol kõikjal meie vabariigis.

Dolomiit on hästi sobiv töötlemiseks, sest maa seest mur-

des on ta pehme ja alles õhu ning päikese käes seistes muutub kõvaks.

Viimasel aastakümnel on ka dolomiidimurdu tunginud tehnika. Endist käsitsitööd asendavad masinad. Masin lõikab karjääris kivi lahti, tõstuk viib selle tsehhi. Siin lõikab mehhaaniline saag kivi plaatideks, millele antakse lõplik kuju frees- ja lihvimispinkidel.

Perspektiivid odava, tugeva ja nägusa ehitusmaterjali tootmise laiendamiseks on Kaarmal avarad. Saaremaal asuvas leiukohtades moodustavad ainuüksi uuritud dolomiidivarud üle 40 miljoni kuupmeetri.

Praegu toodavad ligi 130 töolist iga aasta umbes 50 000 m² dolomiitplaate, kusjuures aastail 1971—1975 on kavas seda kogust kahekordistada. Samuti on edaspidi kavas suuremat tähelepanu pöörata ehitusmaterjali kvaliteedi parandamisele ja omahinna alandamisele. Dolomiidikarjääri töölised on oma töökoha ümbruse nii hästi korras-
tanud ja kaunistanud, et eeskuju on lausa nakatav.

Tee viib edasi *Kaarma linnusele*, kust avaneb meeldejääv vaade ümberkaudsetele põldudele ja metsatukkadele. Kaarma linnusel ja tema ümbruses peeti otsustavad lahingud 1260. ja 1261. aastal ülestõusnud saarlaste ja rööv-
vallutajate vahel. Ent laskem sellest kõnelda Liivimaa vanemal riimkroonikal.

Vägi kokku tuli siis,

Tee tal üle mere viis,

Kus on kaugel Saaremaa.

Sai seda kohe teada saar. —

Rannast Saaremaale on kaks miili

Orduvägi tuli sinna kiirelt

Ja kohe paistis tuli suur —

Suits tõusis nagu tormituul,

Saarlaste maast tema üle käis...

Saar oli hädakisa täis...

Tallinna Juveelitehase metalltoodete Aste osakonna tooteid tuntakse nii Nõukogude Liidus kui ka raja taga →

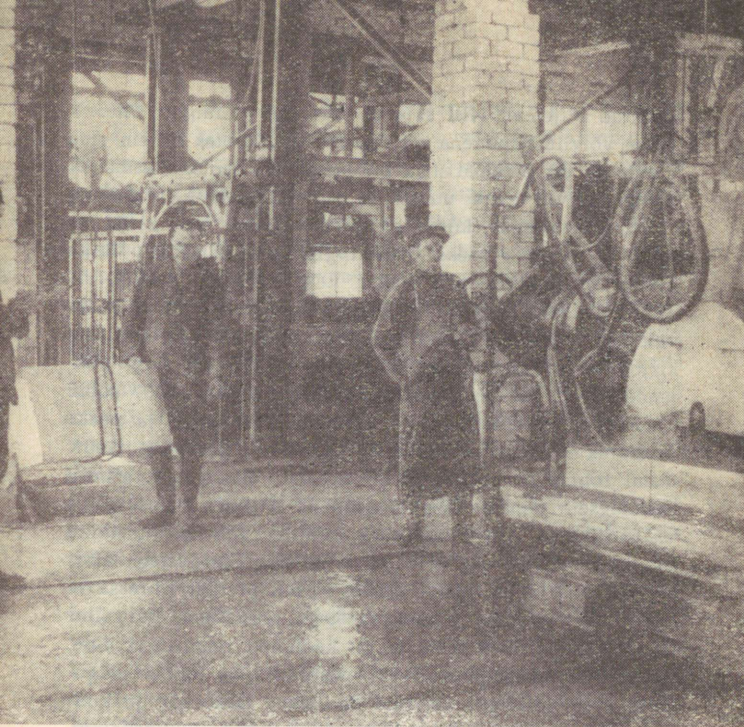

Edasi kiitleb sama kroonika (proosatõlkes antuna):

«Palju seal röövsaaki koguti. Sellega pöörasid nad kohe mehevües Kaarmaks nimetatud kindluse ette: ordumeister oli selle nõnda seadnud, et kindluse juurde tuldi pühapäeva varahommikul. Kui nüüd tuli pühapäev, haaras iga mees oma sõjariistad, nendega tungisid nad kindluse juurde, löödi aga vahvasti sealt tagasi — väga vihased olid kõik saarlased... Saarlastest oli osa kindluse ees surnult maas, aga uuesti seadsid ennast võitluseks need, kes olid kindluses — nad suutsid olla selles hädas küllalt mehised. Nüüd käskis meister, et tuleb kasutada häid kütte. Kütid võtsid vahvasti ammud ja tulid vihaselt kind-

Kaarma paemurd

Sellest tsehhist algab Saaremaa marmori teekond Moskvasse, Leningradi, Taškenti ja kaugemalegi

luse ette. Siis kuuldi saarlasi hüüdvat hädakisaga igal pool. Kristlased tõtsid sõjakisa ja tungisid kindlusesse, mis saarlased olid endi ümber ehitanud; selle vallutasid nad jõuga ja lõid maha mõlemad, nii noored kui vanad; kes kindluses olid olnud, neist nähti väheseid terveks jäävat.»

Linnuse lähemas naabruses asuvad Kaarma kirik, varemeis pastoraadihoone ja vana ait, mis moodustavad tervikliku arhitektuurilise ansambli. Nagu kinnitavad romaani stiilis raidkaunistused põhjaportaalil ja altariruumis, on kirik

ehitatud hiljemalt XIII sajandi viimasel veerandil. Ühelövilise võlvitud hoonena püstitatud kirik kaotas hiljem oma võlvid ja oli pikemat aega puitlaega. XV sajandi esimesel poolel võlviti kirik uuesti ja jaotati saledate 8-tahuliste piilaritega kaheks kõrgeks lõõviks. Nüüd sai kirik ka torni ja seintele toeks uued tugipiilarid. Kiriku portaali kõrval on raidkiri «SE KIRK ON WALMIS SAANUD PETRI PAEWAL 1407». Raidkirja ümber on olnud palju vaidlusi: ühed on pidanud seda vanimaks säilinud eestlaste kirjutatud tekstiks, teised väidavad kirja laadi järgi põhjendatult, et see peab olema hilisem. Aastaarv 1407 sobib ajaliselt ümberehitusaegsete vormide iseloomuga ja peaks tähistama suuremate ümberehitustööde lõpetamist. 1961. aastal toimunud uurimistöödel avastati altariruumi seintel keskaegsete seinamaalingute säilmeid. Kiriku sisustuse kõige väärtuslikuma osa moodustab kuulsa Lüübeki kunstniku Henning von der Heide valmistatud puunikerdustega altar XV sajandi lõpust. Selle keskosa asub praegu Kuressaare lossi kabelis. Teine puunikerdustega keskaegne kappaltar on tänaseni kirikus, kuid ta on kaotanud oma algse ilme. Altari tiibustel paiknenud 12 apostlikuju on ümber paigutatud uuele altariseinale. Nad pärinevad Lüübekist ja kuuluvad Claus Bergi ning Benedict Dreyeri kunstiringi. Kiriku altariruumis säilib vana omapärane puunikerdus, legendaarse Joosepi kuju, mille uurijate arvates on valmistanud tuntud Tallinna puunikerdaja Clawes Sittow. Vana, lammutamisele määratud pastoraadihoone on saanud oma praeguse kuju XVIII sajandil, on aga algupäraselt palju vanem. Väga vana on ka ait. Rahvapärimuste ja vanemate ajalooliste arvamuste järgi on Kaarmal varem olnud ka klooster. Kirikust umbes pool kilomeetrit lõuna pool asub *Kaarma kalmistu*. Kalmistu on ümbritsetud pae-kivist taraga, üle aia viivad kivist trepiastmed. Kalmudel on rohkesti Kaarma dolomiidist sambaid ja monumente — kohalike meistrite kätetöö. Siin võib tutvuda Saaremaa kunstipärase kivitööstuse ajalooa.

Saaremaa kultuuriloos on Kaarmal silmapaistev koht. Aastail 1871—1910 töötas siin Kaarma Õpetajate Seminar, mis 40 aasta jooksul valmistas ette õpetajaid Saaremaa küla- ja kihelkonnakoolidele. Seminari võis astuda pärast kihel-

konnakooli lõpetamist. See õppeasutus oli tol ajal Saaremaal ainus koht, kus talupoeg võis omandada kihelkonnakoolist kõrgema hariduse, sest Kuressaare gümnaasiumis ei õppinud näiteks 1868. a. ühtegi talupoega, 1876. a. ainult 9, 1881. a. — 12. Õppeajaks seminaris oli algul kolm, hiljem neli aastat. Üldse õppis Kaarma seminaris tema tegevusaja jooksul 334 poissi, neist sooritas kooliõpetajaeksami 189. Veel pärast Suurt Isamaasõda võis Saaremaal kohata mitmeid selle seminari kasvandikke. Seminari hoone on hävinud. Kaarmal sündisid ja kasvasid Eesti ärkamisaja kultuuritegelased Oskar ja Rudolf Kallas, kelle isa oli siin kihelkonnakooliõpetajaks ja köstriks. Siin, oma mehe vanemate juures, on sagedasti peatunud ka Aino Kallas.

Vaatamist väärib *Kaarmal* klassitsistlikus stiilis ehitatud endine magasiat. Huvitav on ka endise Vana-Kaarma mõisa omapärase välistrepiga hoone.

Kaarmalt võib suunduda põhja poole *Eiklasse*, mis on kujunenud «*Kalevi*» kolhoosi kiirelt arenevaks keskuks.

Eikla lähedal asuvas *Piila külas* endises *Sülla talus* avati 31. augustil 1968. aastal *mälestuskivi* seal sündinud Eesti-
maa Kommunistliku Partei ustavale pojale *Feodor Okile*.

F. Okk sündis 28. novembril 1898. aastal. Esimeseks töökohaks oli tal O. Wildenbergi nahavabrik Kuressaares. 1918. a. mais astus F. Okk vabatahtlikult Punaarmeele ja võttis rühma- ning roodukomandörina osa Kodusõjast. Pärast Kodusõda õppis ta Moskva Kõrgemas Sõjaside Koolis ja teenis sõjaväes Leningradis, oli diplomaatilisel tööel Mongoolia Rahvavabariigis. Aastail 1927—1931 õppis F. Okk Lääne Vähemusrahvaste Kommunistliku Ülikooli Leningradi osakonnas. 1932. a. saadeti ta illegaalselt kodanlikku Eestisse EKP Tallinna Komitee sekretäriks. Reeturi kaasabil areteeriti F. Okk kaitsepolitsei poolt sama aasta augustis. 1938. a. pärast poliitvangide amnestiasaadust saadeti Feodor Okk Nõukogude Liitu, kus ta töötas Pulkovo observatooriumi direktori asetäitjana ja seejärel Leningradi sõjaväeringkonna poliitvalitsuses. Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis asus F. Okk tööle EK(b)P Tallinna Linnakomitee esimese sekretärina. Ta valiti

1941. a. algul NSV Liidu Ülemnõukogu esimese koosseisu Rahvuste Nõukogu saadikuks. 1941. a. märtsis valiti Feodor Okk EK(b)P Keskkomitee sekretäriks transpordi alal.

Suure Isamaasõja algul organiseeris F. Okk Tallinna kaitsetöid ja hävituspataljonide võitlust, olles Eesti NSV hävituspataljonide staabi komissar. Tema õlul oli Eesti vabariikliku partisanisalkade staabi ülemana ka partisaaniliikumise juhtimine.

Kui Tallinna kaitsmiseks loodi töölisväeosana 1. Tallinna kommunistlik kütipolk, sai F. Okk selle polgu komissariks. 22. augustil 1941. a. langes Feodor Okk kangelaslikus lahingus fašistliku regulaarmee vastu Peningi mõisas.

PIHTLA

Kolmas marsruut viib linnast Kingissepa—Pihltla maanteed kaudu Pühasse.

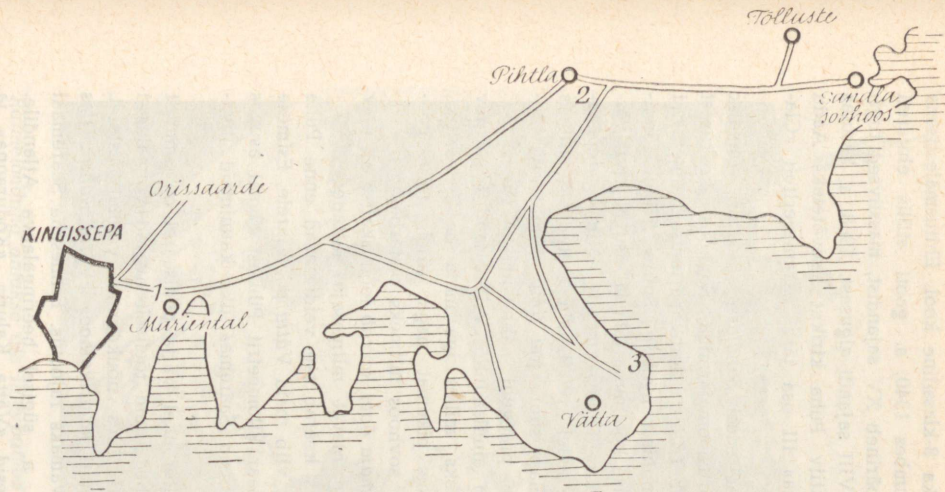
Linnast väljudes jääb paremat kätt *Mariental*, kus 24. märtsil 1888. a. sündis silmapaistev revolutsionäär ja eesti töörahva juht Viktor Kingissepp.

Marientali taga lõunas paistab Saaremaale ja Lääne-Eestile nii tüüpiline madal ja kivine Muratsi laht.

Marientali juurest keerab tee vasakule — «Mereranna» kolhoosi keskusesse. «Mereranna» kolhoos on praegu tuntud üle vabariigi eelkõige selle tõttu, et siin avati 1964. a. tolleaegse kolhoosi esimehe A. Pitka initsiatiivil mudaravila. Selle raviasutuse teeneid kasutavad «Mereranna» kolhoosi liikmete kõrval ka abivajajad mujalt Saaremaalt ja ka mandrilt ning väljastpoolt vabariiki.

Ümber 5 kilomeetrit mööda Pihltla maanteed edasi minnes jääb vasakut kätt koht, kus enne sõda elas isetegevuslik näitekirjanik *Voldemar Lember*. Tema näidendeid mängiti kolmekümnendatel aastatel väga palju maalavadel. Pärast 1940. a. juunisündmusi asus V. Lember kõhklematult toetama nõukogude võimu ja temast sai Saare MTJ direktor. V. Lember hukkus Sõrve kaitsmisel 1941. aasta sügisel.

Pihltlas asub külanõukogu keskus ja Sandla sovhoosi osa-

RINGI ÜMBER KINGISSEPA
(Kingissepa—Pihlta)

1. V. Kingissepa sünni-
koht.

2. Püha kirik.

3. Vätta kalavastuvõtu-
punkt.

Kingissepa—Vätta 15 km

Kingissepa—Pihlta 16 km

Pihlta—Sandla 6 km

Pihlta—Vätta 9 km

kond. Pihltas asub ka 8-klassiline kool. Ehitismälestisena võib siin märkida umbes 1340. a. gooti stiilis ehitatud *Püha kirikut*. Torn pärineb XV sajandist, massiivsed tugipiidad arvatavasti XVIII sajandi algusest. 1968. a. kasutas «Tallinnfilmi» kollektiiv Püha kirikut sisevõteteks Aadu Hindi «Tuulise ranna» III osa järgi ekraniseeritud «Gladiaatori» filmimisel.

Pihtlast viib maantee edasi *Sandlasse*, kus on võimalik tutvuda sovhoosi karusloomafarmiga. Sovhoosi keskusest 1 km põhja pool asub *Tõlluste*. Rahvapärимused nimetavad Tõllustet saarlaste muinaskangelase Suure Tõllu sünnikohaks. Tõlluste endise koolimaja lähedal asuval kivil võivat praegugi näha Suure Tõllu sõrmejälgi. Nimelt armastanud Suur Tõll sageli sellel kivil istuda, toetudes seejuures kätega kivile. Kangelase suure jõu tõttu jäänud kivi pinnale jäljed, mis on praegugi nähtavad.

Tõllustes on säilinud ainulaadne XVIII sajandist pärinev mõisahoonete kompleks, milles iga maja on dateeritud. Mõisa peahoones asus pikemat aega kool, teisi hooned kasutab Sandla sovhoos mitmeks otstarbeks.

Tõlluste endise *koolimaja õuel kasvab* looduskaitse all olev *tamm*, mis arvatakse olevat mitmesaja aastane.

Sandlast tagasi tulles keerab tee veidi maad enne Püha kirikut vasakule. See viib meid *Vätta* poolsaarele. Esimese peatuse võib teha paar kilomeetrit Pihtlast eemal asuvas Kuusiku rannas, mis on Saaremaa üks kaunimaid liivarandu.

Metsalagedal ja tuulterohkel Vätta poolsaarel on ammust aega elanud kalamehed, kuid tõeliselt avarad võimalused kalapüügiks avanesid alles nõukogude võimu aastatel. Vätta poolsaarel asutati *kalurikolhoos* «*Vätta Kalur*», mis kujunes üheks tugevamaks rajoonis. Esimesena Saaremaal saatis kolhoos 1961. a. sügisel heeringalaeva Atlandile. 1962. a. algul ühinesid «*Vätta Kaluri*», «*Koduranna*» ja «*Murdlaine*» kalurikolhoos, moodustades uue — «*Saare Kaluri*» kolhoosi, mille keskus asub Kingissepa linnas. Vättal on nüüd kolhoosi osakonna keskus.

Vättal on ka «*Saare Kaluri*» preservitsehh.

Vättalt on pärit näite- ja romaanikirjanik Albert Uus-
tulnd, kelle mereainelised näidendid «*Traalid udus*»,

Räimelaadung antakse üle imevpumba abil

«Mere peremehed», «Vana paat» ja «Neptuni pärijad» on leidnud sooja vastuvõtu. 1969. a. ilmus kirjanikult romaan «Meri põleb», milles autor on õnnestunud suutnud kajastada Vätta kalurite elu kolhooside algaastail.

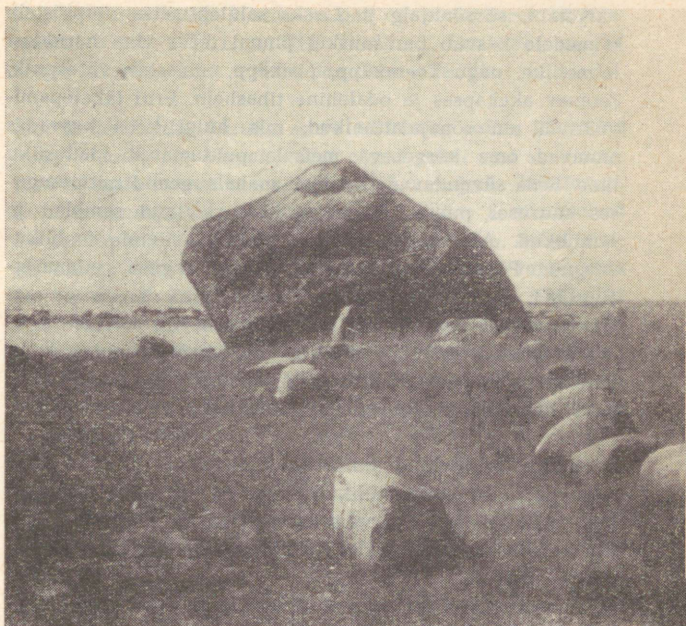
Kingissepa mererannast paistab Abruka saare sinetav metsaviir. Ilusa ilmaga seletab silm külamaju ja üle metsa kõrguvat must-valgetriibulist tuletorni. Saarele saab sõita VSU «Kalevi» Jahtklubi mootorpaadiga, mis võtab korraga peale kuni 60 ekskursanti. Tore on sõita piki Loode randa ja jälgida vilkaid kajakaid, kes saadavad paati kuni saareni. Kerge tuule korral saab Loode liinil ka veidike lainet tunda. Linn jääb üha kaugemale ja peagi randub paat Abruka sadamas.

Abruka kuulub Saaremaa-lähedaste suuremate saarte hulka (pindala 10,6 km²). Sinna on Kingissepast umbes 12 kilomeetrit laevateed, Roomassaare sadamast otse aga 6 kilomeetrit. Kohe sadama juures laiub kogu Saaremaale tüüpiline rannakarjamaa, mis oma kidura taimestiku ning klübuse rannikuvööga on suureks kontrastiks eemal laiuvale lopsakale salulehtmetsale. Siin on riiklik botaanilis-zooloogiline keeluala «Abruka saare salulehtmets», pindalaga 103 ha.

Abruka mets on jäänus neist lopsakaist laantest, mis levisid meie maal sooja- ning niiskekliimalisel nn. atlantilisel perioodil. Paljus sarnaneb ta praeguste Kesk-Euroopa ja Kaukaasia põõgimetsadega. Lembemat kliimat nõudev pöök siin küll puudub, kuid teiste puuliikide osas sarnaneb Abruka mets Gruusia niiske mägijõeoru lehtmetsaga. Siinse metsa tegi kogu teadusmaailmas kuulsaks väljapaistev teadlane professor Th. Lippmaa (1892—1943), kes kasutas Abruka metsa uurimisel tema poolt tarvituselevõetud nn. sünuuside meetodit, mis võimaldas ka keerukast metsakooslusest anda ilmekat ülevaadet. Üht vana lõhmust saare keskmise tee ääres nimetatakse tema tööd mälestades Lippmaa pärnaks. Just siin asusid hinnatud teadlase mõõteriistad keskkonnatingimuste selgitamiseks.

Selline mets kasvab saarel veel vaid tänu soodsale kliimale ja juba aastaid kestnud metsakaitsele. Lageraie puhul ei taastuks Abruka mets enam kunagi ja seal seni kasvanud niiske lõunamaise lehtpuumetsa asemel leviks tõenäoliselt põhja parasvöötmes kasvav kuusk.

Kõige iseloomulikum ja liigirikkam on mets keeluala kõr-

Suur rändrahn Abrukal

gemas osas. Siin kasvavad põlised pärnad ja jalakad. Nendega seltsivad haab, pihlakas, saar, kuusk, kohati tamm ja kask. Põõsastikes kasvab rohkesti sarapuid, mis annavad head pähkliisaaki, viirpuid, harilikku kuslapuud, magesõstart, näsiniint jt. Rohurinne on lopsakas ja liigirikas. Tooniandva lõhnava varjulillega kõrvuti kasvab naat, mitmeaastane seljarohe, harilik kopsurohe, leseleht, jänesekapsas, sinilill, võsaülane, haruldasem on hammasjuur. Eriti lopsakalt kasvavad mitmed sõnajalaliigid. Mainida võiks neist kolmis-, naiste- ja maarjasõnajalga.

Keeluala madalama pinnasega osas (edelas) valitsevad sanglepp ja saar ning salulehtmets asendub lodumetsaga. Alustaimestik domineerivad kollane võhumõök, metstarn,

varjutarn, soosõnajalg jt. Lisaks salulehtmetsa tüüpilistele taimedele kasvab parasniiskel pinnal terve rida haruldasi taimeliike, nagu koerakäpp, pisikäpp, uimastav varesputk, roomav akakapsas ja odalehine tihashhein. Eriti tähelepanuväärivad on sõnajalatihnikud, mis hulgi koos kasvades annavad oma kõrgusega metsale puutumatult loodusliku ilme. Seda süvendavad risti-rästi mahalangenud mitmesuguses suuruses puud, kõikjal rohkesti levinud samblad ja samblikud. Alatasa kleepuvad näole ja riinetele ämbliku võrgud. Põõsaaluste rõskusest leiab aeglaselt viinamäetigusi.

Huvitavad on saare niidud ja heinamaad, kus rohkesti kohatab kauneid orhideid. Palderjani õitseajal meenutab kogu saar suurt lilleaeda. Õite ümber lendleb putukaid ja liblikaid. Eriti rikkalik on siinne putukafauna ööliblikate poolest.

Rannikul on levinud taimestik, mis talub hästi soolase merevee mõju. Iseloomulikud liigid on randaster, randteeleht, raud-õisluht ja harvem ka merikapsas. Lindudest võib siin kohata kiivitajat, kalakajakat, rand- ja jõgitiiru, merisikit ja liivatüllit.

Tähelepanu äratavad suured rändrahnud. Üks neist (rabakivi ümbermõõduga 22,4 m) asub saare läänerannikul maa ja mere piiril, teine (graniitrahn ümbermõõduga 17,8 m) on lääneranniku lähedal meres. Kaks suurt kivi leiame veel Abruka lääneranniku lähedal oleva Vahase saare idakaldalt. Mõlemad on rabakivid, kusjuures suurema ja lõunapoolsema mõõtmed on 9,6×8,2×5,8 m, ümbermõõt 31 m; põhjapoolsema — 10,8×6,2×4,0 m, ümbermõõt 29 m.

Küllastamist väärrib ka tuletorn, mis on ehitatud käesoleva sajandi esimesel veerandil pärast vana puutorni mahapõlemist. Selle suitsupitsi meenutava must-valgevöödilise torni tipust avaneb vaade kogu saarele ja seda ümbritsevatele saarekestele.

Saarel asub küla umbes 100 elanikuga, kes on «Saare Kaluri» kolhoosi Abruka brigaadi liikmed.

Abruklased on tublid kalurid, kes elavad jõukalt. Saar on täielikult elektrifitseeritud, Saaremaaga on alatine raadio-telefoniside. Kui kodanliku valitsuse ajal ei lõpetanud ükski abruklane keskkooligi, siis nüüd on mitmed lõpetanud

nud kõrgema kooli. Nende hulgas on kirjanikena tuntuks saanud vennad Jüri ja Ülo Tuulikud. Luuletaja on ka nende Abrukas elav vanem õde Salme Tuulik.

Rahvasuus liigub Abruka saare tekkimise kohta järgmine lugu. Põduste jõe kõrgel kaldal olnud vanal ajal suur kuusemets, mida rahvas vaenuaegadel peidupaigaks kasutanud. Kord sammuinud Suur Tõll seda metsa mööda ja silmitsenud üle puude latvade merel olevaid vaenlase laevu. Selles metsas elanud hiigelkurg, kes oma julmuse poolest rahva seas kuulus olnud. Tõllu nähes aga kohkunud kurg nõnda, et kohe merele lennanud. Tõll kiskunud suure kuuse koos juurtega maast ja heitnud selle kurele järele. Alles kaugel merel sattunud kuusk kurele pihta ning andnud surmahoobi. Kurg kukkunud merre, millest tekkinudki praegune Abruka saar.

KINGISSEPA—SÕRVE

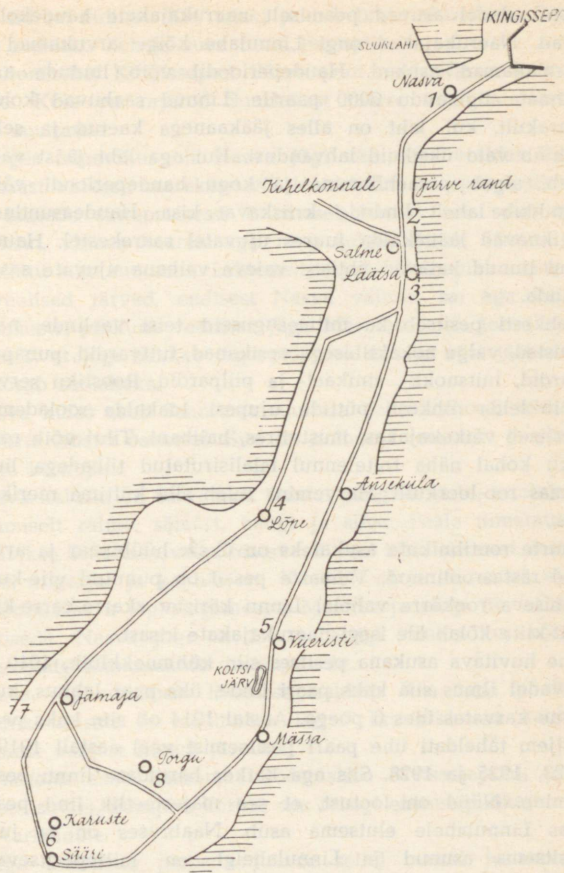
Kingissepa linnast saab Sõrve maanteele kahest suunast: linnapargi äärest Tori kaudu või Suuresillalt. Mõlemal juhul tuleb sõita üle Põduste (Tori) jõe.

Torist algav maantee möödub *Loode tammikust*. Maanteele paistab kaunite tammede taustal rändrahnust sammas. Siin peatuja saab teada, et süngeil okupatsiooniaastail 1941—1944 hukkasid fašistid ja nende käsilased Loode metsas nõukogude aktiviste.

Suuresillalt Sõrve suunas kulgev tee läheb läbi kahe järve vahelt. Need on endised merelahed: vasakut kätt väiksem *Linnulaht* ja paremat kätt *Suurlaht*. Suurlahes asuvad väärtusliku, kogu Euroopas kuulsa tervismuda rikkalikud varud, samuti paikneb selle kaldal kohalike kalasportlaste püügi- baas — kalamaja. Maanteed ühinevad edela pool Linnulahte.

Linnulaht kuulub vabariikliku alluvusega ornitoloogilise keeluala piirkonda, mille pindala on 335 ha. Keeluala eesmärgiks on omapärase veelindude eluala, mis Eestis on ainulaadsemaid lindude liigilise ja arvulise koostise poolest, kaitsmine ja säilitamine. Kindla režiimi kehtestamine on soodsalt mõjunud siinsele linnustikule.

Linnulaht on tekkinud merelahest maapinna aeglase kerkimise teel ja kujutab endast põhja-lõuna suunas väljavenitatud veekogu, mille pikkus on 2 km, keskmine laius 0,5 km ja pindala 1,24 km². Suurlahega on ta ühendatud lühikese ja veevaese Kallaku jõe kaudu. Laht on madalaveeline, mudase põhja ja rikkaliku taimestikuga. Siin leidub kohati lagedat mudaranda, mis eemal muutub madalamuruliseks rannaniiduks ja kaugemal Saaremaale tüüpiliseks loopealseks. Kaldail laiuvad roostikud, mille servaaladel on ulatuslikud soosõnajala, ahtalehise hundinuia- ja kõrkjatihnikud. Sel-

KINGISSEPA—SÕRVE

1. Nasva kaluriküla.
2. Tehumardi lahingupaik, ühishaud ja monument.
3. Läätsa konservitööstus.
4. Lõpe tankitökked.

5. Viieristi mets.
6. Sääre tule torn.
7. Ohesaare pank.
8. Torgu ühishaud.

Kingissepa—Nasva	8 km
Kingissepa—Salme	18 km
Salme—Sääre	33 km

Sääre—Jämaja	13 km
Jämaja—Lõpe	12 km

listel aladel asuvad peamiselt naerukajakate haudekolooniad. Naerukajakad ongi Linnulahe kõige arvukamad ja lärmakamad asukad. Haudeperioodil võib lindude arvu hinnata ligikaudu 6000 paarile. Linnud saavad kohale varakult, kui laht on alles jääkaanega kaetud ja selles leidub vaid üksikuid lahvandusi. Kui aga laht jääst vabaneb, algab pesaehitamine ja kogu haudeperioodi vältel kuulduh lahelt lindude kriiskavat kisa. Haudeasundused paiknevad läänekalda juures ujumatel saarekestel. Hauduvad linnud katavad ühtlase valeva vaibana ujumatel saarte pinda.

Rohkesti pesitseb ka mitmesuguseid teisi veelinde, nagu mustad, valge nokakilbisega vesikanad, tuttvardid, punapeavardid, luitsnökk-, sinikael- ja piilpardid. Roostiku servalt võib leida rohkesti püttide ujupesi. Idakalda roolademeil pesitseb väikekajakas, mustviires, hallhani. Tihti võib roostiku kohal näha toitlennul laialisirutatud tiibadega liuglemas roo-loorkulli. Harvemini tuleb siia küttima merikotkas.

Suurte rootihnikute asukateks on üksik hüübipaar ja arvukad rästasroolinnud. Viimaste pesad on punutud viie-kuue vabiseva rookõrre vahele. Linnu kärisev «karre-karre-kiit-kiit-kiit» kõlab üle isegi naerukajakate kisast.

Ühe huvitava asukana pesitses siin kühm-nokkluik. 1910. a. kevadel ilmus siia kaks paari linde, üks paar lahkus, kuid teine kasvatas üles 6 poega. Aastal 1914 oli siin kaks pesa. Hiljem täheldati ühe paari pesitsemist veel aastail 1919—1923, 1925 ja 1928. Siis aga katkes haruldase linnu pesitsemine. Nüüd on lootust, et see majesteetlik lind peagi taas Linnulahele elutsema asub. Naabruses on ta juba pesitsema asunud ja Linnulahelgi on mittepesitsevaid kühm-nokkluiki peatumas nähtud.

Rannikul on tavalisteks elanikeks kiivitaja, kalakajakas, meriski, punajalg-tilder ja liivatüll. Kadakais elutsevad sookiur ja talvike.

Kui pojad saavad lennuvõimeliseks, lahkuvad naerukajakad lahelt. Siis peatuvad siin arvukad partide rändesalgad. Vahel harva laskub veele puhkama ka mõni üksik laulu-luik. Öösiti aga puhkavad lahe roostikus mitmekümnetuhandelised kuld-nokaparved ja siit kostab lindude lakkama-

tut sidinat-vidinat. Kui miski juhtub linde hirmutama, kerkib roosfiku kohale suur tume linnupilv.

8 kilomeetrit Kingissepast Sõrve pool asub Nasva kaluriküla. Küla on rajatud Suurlahest merre voolava Nasva jõe suudmele.

Kauges minevikus oli Nasva jõgi väin, mis eraldas Saaremaast väikese saarekese või leetseljaku. Maapinna tõusu ja lahtede setteprotsessi tulemusel kasvas see saar aja jooksul, ühines Saaremaaga ning sulges Suur-, Linnu- ja Mullutu lahe suudmed. Lahtedest kujunesid ajapikku magedaveelised järved, endisest Nasva väinast sai aga kahe kilomeetri pikkune veerikas jõgi. Meretõusu või tormi ajal juhtub, et jõgi hakkab tagurpidi voolama ja vesi järvedes muutub soolakaks.

Nasva külas asub Saaremaa suurima kalurikolhoosi «*Saare Kaluri*» Nasva osakond. Siin on kolhoosi remondi- ja püüniste töökojad.

Nasva kalurid on Saaremaal tuntud püügimeistrid. Püütakse peamiselt räime, säinast, haugi ja siiga. Peale nimetatute püütakse Saaremaa vetes teatavasti veel kilu, ahvenat, lesta, lõhe, angerjat ja ka hüljest. Kevaditi särje kudemise ajal muutub Nasva jõgi õngemeeste Mekaks ja saagi üle ei saa nuriseda. Nasva jõgi on üle vabariigi kuulus kui kõige suuremate säinasaakide saamise koht.

Nasva jõe suudmest lõunasse hakkab Riia lahe poolne rannik tõusma ja moodustab ligi 7 km pikkuses kauni, puhtast valgest liivast järsaku.

Mändjalas asub Saaremaa Tööstusliku Metsamajandi töötajate suvila. Edaspidi kerkib siia teisigi ehitusi puhkajatele ja turistidele.

Kõige ilusamate paikade juurde sellel rannal juhatavad maantee ääres olevad looduskaitsemärgiga teeviidad «Järve luited». Järve supelrannale sõidavad suviti puhkama Kingissepa töötajad, kuna linna juures liivarand puudub. On kujunenud traditsiooniks korraldada Järvel noorte suvelaagreid, suvepäevi ja rahvapidusid. Linnast saab Järvele Sõrve suunas sõitvate bussidega, laupäeviti-pühapäeviti peavad ühendust eribussid.

Huvitavad on luited oma männimetsaga, kus kõrvuti tavalise männiga kasvab üks selle erivorm, luitemänd.

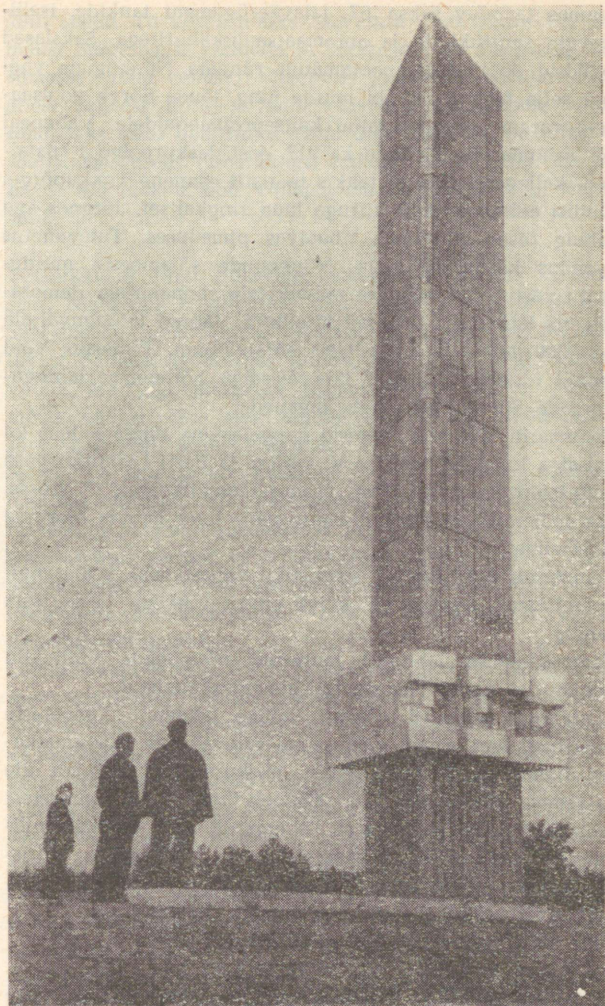
Luite- ehk tuulemänni kujule on avaldanud mõju pidevad meretuuled: puu tüvi on maadligi surutud, oksad kõverdu- nud, võra korrapäratu, lai ja okkad tihedasti koos. Lui- detel kasvab looduskaitse all olev taim — hallide lehtede ja kollaste õitega mägikilbirohi.

Luiteline kaldapealne ulatub kuni *Tehumardini*, kuhu lähe- nemisest annab tunnistust kaugele üle metsa maale ja merele nähtav mõõgatera meenutav 21 meetri kõrgune betoonsammas, nõukogude sõjameestele — Saaremaa kaits- jaile ja vabastajaile — püstitatud monument. Autorite grupp — Allan Murdmaa, Riho Kuld ja Matti Varik — on loonud emotsionaalse teose, mis on tähelepanuväärne sisu ja selle kunstilise kehastuse hea kooskõla poolest.

... Peatume Tehumardi ootepaviljoni juures. Monumendile lähenedes astume aeglaselt tõusval sirgel plaatteel plaadilt plaadile ja peagi tunnetame, et märkamatult oleme haka- nud sammuma leinamarsi rütmis. Mere avaral taustal näeme tohutut, rombilise ristlõikega sõjamõõka taeva poole tõus- mas. Selle käepide toetub maapinnale ja teravik on suu- natud üles, nagu sümboliseerides sõjaohtu, mis varitseb inimesi tänapäevalgi. Mõõga käepidemekaitse dolomiit- plokkidesse on raiutud sõjameeste ranged näod. Kiivri- serva alt on nende pilgud pingsalt suunatud kaugusse. Sõdurite näod on individualiseeritud, tähelepanelikul vaat- lemisel tabame vihjet Nõukogude armee paljurahvuselisus- sele.

Monumendi jalamil pöörame taas vaate Kingissepa—Sõrve asfaltteele. Näeme, et sellega ühineb siin kaks teed. Üks neist tuleb ootepaviljoni juurde Tiirimetsa kaudu Lümanda poolt, teine üle Tatterselja Käralt-Kogulast. Seda viimast teed kaudu jõudiski Eesti Laskurkorpuse 249. laskurdiviisi eelsalk sakslaste tugevate katteosadega lahinguid lüües 8. oktoobril 1944. aastal kella 20 paiku Tehumardi teeristile. Eelsalgas oli ligi 400 võitlejat, keda juhtis major V. Miller. Pärast tunniajalist lahingut hõivati Tehumardi küla ja tan- kid asusid jälitama vaenlast Salme suunas. Salme—Pädama- järve joonel olid sakslased organiseerinud tugeva kaitse- positsiooni, mida polnud võimalik käigult ületada. Algas tulevahetus ja luuretegevus.

Nüüd jõudis Tehumardile Kuressaare poolt Sõrve poolsaare

Tehumardi monument

suunas taanduv saksa 67. jalaväerügement tankide, iseliikuvate suurtükkide ja automaatseniitkahuritega. Sakslased püüdsid ööpimeduses ootamatult rünnata Nõukogude väeosa selja tagant, et läbi murda ning jõuda Sõrve poolsaarele varem ettevalmistatud kaitsepositsioonidele. Vahepeal oli Tehumardile jõudnud ka 917. eesti laskurpolgu 1. pataljon, kellega sakslastel tekkis teeristil esimene kokkupõrge. Diviisi eelsalk püüdis kiiruga luua ringkaitset. Järgnes äge lahing öises uduvihma tibutavas pimeduses. Tulevahetus asendus käsitsivõitlusega. Nõukogude sõjameeste surmatu vastupanu vaenlase raevukatele rünnakutele demoraliseeris läbimurde üritajad täielikult. Jätnud lahinguväljale üle 300 laiba ja hulgaliselt sõjatehnikat, õnnestus vaid mõnel hitlerlaste grupil läbi eelsalga hõrenenud lahingukordade Sõrve poolsaarele taganeda.

Tehumardi lahingus langesid kangelastena teiste hulgas ka eelsalga komandör major V. Miller ja Eesti Laskurkorpuse auto-tankiteenistuse ülem insener-alampolkovnik G. Rosse, kes mõlemad on maetud Kuressaare lossi hoovis olevasse ühishauda.

Tehumardi öölahing oli saarestiku vabastamise pealetungioperatsiooni teise etapi kõige ohvriterohkem ja verisem lahing.

Enamus selles lahingus langenud nõukogude võitlejaid puhkab lahinguväljale rajatud kangelaskalmistul.

Tänulikud saarlased peavad kalliks langenud kangelaste mälestust. Igal aastal võidupühal tulevad siia rahvamatkajad linnast ja ümbruskonnast, ekskursioonid kõikjalt üle Saaremaa võidumiitingule. Oktoobrikuu ühel esimestest pühapäevadest antakse aga Tehumardil start traditsioonilisele 20-kilomeetrisele maanteejooksule Kingisseppa. Turistid ja matkajad, kes liiguvad Sõrve teel, asetavad kangelaskalmudele põllulilli ja langetavad leinahetkeks pea.

Enne Salme asulat läheme üle *Salme jõe* silla.

Salme jõe tekkimisest räägib rahvasuu Saaremaa vägilase Suure Tõllu lugudes järgmist.

Kui Suure Tõllu põline vaenlane Vanapagan nägi vägilast pärast vaenlaste maalt väljakihutamist Sõrves Viieristi mägedel puhkamas, arvas ta paraja aja olevat vihamehest

lahti saada. Ta võttis nõuks Sõrvemaa koos Suure Tõlluga muust Saaremaast eraldada ja merre lükata. Poolsaare kitsamasse kohta vedaski Vanapoiss jalakannaga sügava vao ühest rannast teise ja pani väikesele Sõrvemaale rinna taha. Üks mees aga äratas Tõllu õigel ajal üles ja viimane saatis mesilased Vanatühjale kallale. Sõrve jäigi Saaremaast eraldamata, aga Vanapagana kannajäljest sai Salme jõgi.

Tegelikkuses oligi Sõrvemaa kauges minevikus omaette saar. Maapinna reeglipärase tõusu tõttu ühines Sõrve saar Saaremaaga umbes meie ajaarvamise alguses ja laevatatavast Salmest (väikesest väinast) sai Salme jõgi. Varem voolas see jõgi poolsaare keskel asuvast Raka järvest mööda endise väina sāngi kahele poole merre. Nüüd on nii järv kui jõgi kinni kasvamas.

Salme jõe kaldale on kerkinud Sõrve sovhoosi keskuse nägusad ehitused. Lähemal aastail kujuneb siin üks maa-majandite paremini planeeritud ja heakorrastatud keskasulaid rajoonis. Salmel asub ka «Saare Kaluri» osakond.

Salme asulast umbes kilomeeter edasi mererannal asub Kingissepa Kalakombinaadi Läätsa kalakonservitsehh ja kalavastuvõtupunkt.

Läätsa kalatööstuses on 3 jaoskonda: konservitsehh kahe mehhaniseeritud liiniga, preservitsehh ja kalajahutsehh. Kõik põhilised tööprotsessid on mehhaniseeritud. Tööstuses valmistatakse sprotte, kalakonserve õlis, tomatis, aedviljaga, kalakotlette ja -pasteeti, mitmesuguseid preserve ja kalajahu. Kalakombinaadis valmistatud preservid «Tallinna kilu» said 1961. aastal Moskvast näitusel kuldmedali. Tööstuse aastane väljalase on 3 miljonit tingtoosi konserve. Läätsa konserve võib leida kogu Eesti NSV ja paljude vennasvabariikide kauplustes. Tunduv osa toodangust eksporditakse ka välisriikidesse.

Paar kilomeetrit Salmelt lõuna poole seisame teeristil. Vaskule viiv tee kulgeb mööda Riia lahe randa, parempoolne mööda Läänemere kallast. Siin on ka poolsaare kitsaim koht — umbes 2 kilomeetrit merest mereni, meri paistab korraga kahelt poolt.

Paremat kätt teeristist jääb Massi nõmm. Siin metsala-

gendikul korraldati 21. mail 1863. aastal üks esimesi laulupidusid Eestis — Sõrve laulupäev. Esines ligi 60 lauljat ja kuulajaid oli umbes 500. Sõrve laulupidude ja kooride organiseerijaks oli tolleaegne Anseküla kirikuõpetaja Martin Körber. Talle aitas kaasa Saaremaa kirjamees Peeter Südda — Suure Tõllu lugude koguja, kes oli Ansekülas köstriks-koolmeistriks. Martin Körberit nimetatakse ka Sõrvemaa laulikuks. Talle kuuluvad eestikeelsete laulude kogumikud «Saaremaa löoke» (1862), «Laulud Sõrvemaalt» I ja II jagu (1863) ja «Saaremaa kuldnohk» (1879). Nendes kogumikes on hulgaliselt ka kohalike sõrvelaste poolt loodud laule.

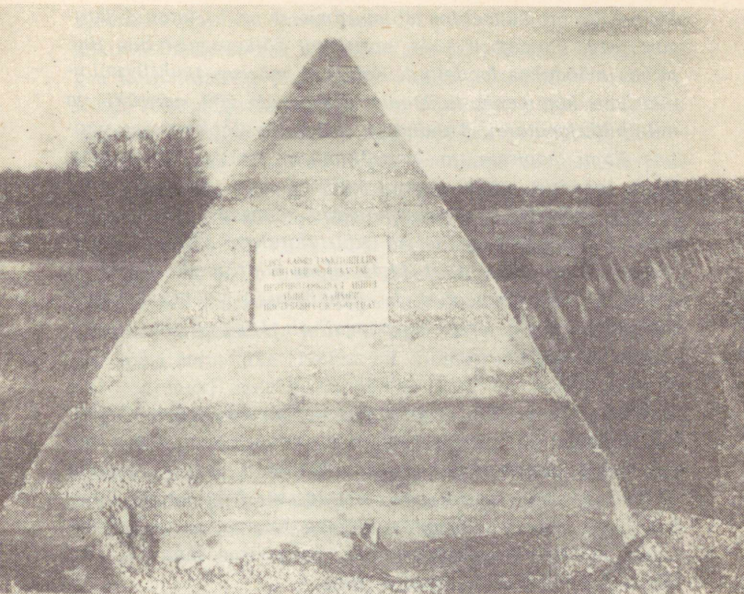
Vasakul eraldab metsariba teest kauni *Pagila* ranna, kus korraldatakse suvelaagreid, kokkutulekuid ja rahvapidusi.

Ristteele on «Saare Kaluri» töötajad asetanud suure rändrahu mälestustahvliga (avati 1969. aastal), mis meenutab, et sellel joonel rannast randa kulges 1941. aastal *Ungru—Pagila* kaitseliin. 1944. aasta sügisel aga oli siin sakslaste kindlustusvöönd.

Rohtunud kaevikud, tankitõrjekraavid, siin-seal püramiidsed betoontõkked, mitmesuguste välitüüpi kaitsehituste säilmed ja aimatavad mürsulehtrid tuletavad igale Sõrve külastajale meelde, et kaks korda Suure Isamaasõja perioodil — 1941. aasta septembris-oktoobris ja 1944. aasta oktoobris-novembris — veeres siit üle Sõrvemaa raskete lahingute verine ja lõõmav tulerull ning poolsaarel on paiku, kus iga jalatais kiviklibulist maapinda on sõna otsestes mõttes sõjameeste verega immutatud.

Üheks niisuguseks on veel teine kaitsevöönd Sõrve poolsaare kitsal kaelal — *Lõpe—Kaimri* joon.

1941. aasta septembris võitlesid Sõrve kaitseliinidel õlg õla kõrval 3. üksiku laskurbrigaadi võitlejad, Balti laevastiku madrused, mobiliseeritud saarlastest formeeritud merejalaväe- ja sapööriüksused ning vabatahtlikud-hävituspataljonlased. Oli päevi, kus tõusti 46 korda vasturünnakule ja paisati tääkidega tagasi lahingukordadesse imbunud hitlerlasi. Kuid sügavasse tagalasse jäänud Lääne-Eesti saarestiku kangelaslike kaitsjate read hõrenesid, lahingumoon lõppes. Vaenlase ülekaalukate jõudude surve all tõmbuti

Mälestusmärk Lõpe—Kaimri tankitõrjeliinil

lahingutega poolsaare lõppu, kus kaitsjate organiseeritud vastupanu lõppes 5. oktoobril 1941. Mitmed võitlejate grupid tungisid aga sise-Saaremaale, kus partisanivõitlus kestis veel nädalaid.

Mõisakülas Kausamaa talus Juhan ja Ann Vapperite pool varjudes jätkas põrandaaluse vastupanuliikumise organiseerimist endine EK(b)P Harjumaakonna Komitee esimene sekretär *Karl Tomingas*, kes langes ebavõrdses võitluses fašistidega detsembris 1941. aastal.

1944. aasta 19. oktoobril pärast võimsat suurtükitle ettevalmistust murdsid rünnakule tõusnud 249. eesti laskurdiviisi polgud sakslaste Ungru—Pagila kaitseliini läbi ja 131. laskurdiviis tungis Lõpe—Kaimri positsiooni ette.

Lõpe—Kaimri kaitseliini läbimurdmisest on kirjutatud järgmist: «18. novembril 1944. aastal oli päikesepaisteline ilm, puhus mõõdukas loodetuul. Kell 9.45 mürises reaktiivmiinipildujate kogupauk, tulistama hakkas üle 200 suurtüki- ja miinipildujapatarei. Tuhandete mürskude lõhkemisest vap-
pus kogu poolsaar ja suurtükimürin mattis merekohina. Õhus lendasid niitval lennul kümned meie ründelennukid ja vastase kaitse sügavuses kõmasid võimsad pommiplahvatused. Sõjalaevad rehitsesid suurtükitulega vastase positsioone Riia lahest. Kell 11.45 algas üldrünnak. Tulevalli katte all liikusid tankid ja jalaväelased vaenlase kaitse sügavusse. Kella kolmeks päeval oli Lõpe—Kaimri teine kaitseliin läbi murtud.»

Lahingus Hindu küla vabastamiseks kordas A. Matrosovi kangelastegu 131. diviisi 593. laskurpolgu sõdur, Uljanovskist pärit kommunistlik noor Vladimir Dejev, kellele 24. märtsil 1945. aastal postuumselt anti Nõukogude Liidu kangelase nimetus. Kingissepa linna lossipargis on kangelasele püstitatud mälestusobelisk, pargiäärne tänav ja üks lasteaed kannavad kangelase nime.

Lahingute ohvriterohkusest poolsaare kitsal kaelal annavad tunnistust vennaskalmistud Ansekülas, Imaral, Hindul.

Pärast sõda on Sõrves kerkinud uusi maju ning külasid, aga Kaimri on jäänudki viimasest sõjasügisest saadik surnud külaks, mille asukohta tähistab ainult nimi teeviidal.

Vintri küla juures merepoolses teeääres on hall dolomiitplaadiga rändrahn, mis räägib möödujale veel ühest kangelaslikust leheküljest Suure Isamaasõja 1944. aasta Sõrve lahingute epopöas.

... 300. laskurpolk sai ülesande maandada 12. oktoobri ööl dessant sakslaste valduses olevasse Sõrve tagalasse Vintri küla Heinamaa talu piirkonda eesmärgiga tükeldada vaenlase kaitse osadeks ja desorganiseerida tagala. Öö juhtus olema udusombune, puhus tugev tuul. Roomassaarest väljunud kaatrid ja tendrid hargnesid pimeduses ja udus piki rannikut mitme kilomeetri ulatuses. Üks võitlejate grupp jõudis randa Vintri küla all, purustas mitu vastase tugi-
punkti ja jõudis maanteele. Sakslased surusid aga laske-

moonata jäänud dessantlased tagasi merre. Nõukogude kaatreil õnnestus osa võitlejaid merest päästa, osa aga langes kurnatuina ja haavatuina vangi, paljud hukkusid. Kuigi 300. polgu dessantlastel ei õnnestunud vastase kaitse sügavusse tungida, tekitas julge rünnak ja võitlejate erakordne vaprus fašistide hulgas paanikat, kaotusi elavjõus ja sundis neid vägesid ümbergrupeerima.

Poolsaare tippu viiv tee läheb läbi *Viieristi* metsa, *Mässa* ja *Mäebe* külade. 35. kilomeetril algav *Viieristi* mets ja astangud pakuvad palju huvitavat loodusesõbrale. Paarkümmend meetrit üle merepinna kõrgub rannaastang, mille jalamile ulatuvad allikasood, nõlvale aga mets. Siin esineb rida haruldasi taimeliike. Nõlva all külmast allikaveest läiklaval soopinnal kasvab *tõmpõiene luga* — haruldus, mida kogu Nõukogude Liidus esineb ainult Saaremaal. Nõlvale ja platoole jäävad teise taimeharulduse — tuhkpihlaka kasvukohad. Siin asub selle lepataoliselt ümara lehega pihlaka suurim (kõrgus üle 8 m) eksemplar vabariigis. Saaremaa lääneosa on ainuke koht Nõukogude Liidus, kus leidub

Jugapuu

tuhkpihlakat naturaliseerunud liigina. Edasi Mäebe poole leidub nõlvametsas ka väikesi jugapuid ning turbasel pinnal roomab visalt luuderohi.

Hõredama metsa all ning Viieristi raiesmikel leidub omapärase välimusega püramidaalset akakapsast ning stepilagedusega kohanenud püstist hiirehernest.

37. kilomeetril, paremal pool teed, on väike *Koltsi* järv — kilomeetripikkune künataoline suletud veekogu. Kuumadel suvepäevadel kuivab järv ning seda kasutatakse heinamaana.

Sakslaste viimane kaitsevöönd 1944. aastal kulges läbi Tärju, Torgu, Iide, Soodevahe ja Mäebe küla. Eriti tugevasti oli kindlustatud Torgu—Iide piirkond. Seda joont kaitsesid sakslaste katteväeosad meeleheitliku visadusega, et võimaldada garnisoni jäänuste evakueerimist Sõrvest. Mäebe küla lõpus maantee hargneb. Vasakpoolne haru läbib Mõntu küla ning kulgeb siis mööda mereranda Sääre tule torni poole.

Kasutades teist teeharu, mis peatselt jällegi hargneb, võib jõuda läbi *Läbara ja Hänga* küla Säärele või läbi *Iide* küla poolsaare endisse keskusse *Torku*.

Iide—Läbara teeristil seisab ligi 2,5 m kõrgune rändrahn, mille jalamile asetatud dolomiittahvlilt loeme: «Siin põletati saksa fašistide poolt 1941. a. üle 100 Nõukogude armee ohvitseri ja poliitvõitleja.»

Läbarasse suunduvat teeharu mööda paarsada sammu edasi minnes leiamegi paremal pool teed võsast selle koletu kuriteo tummad tunnistajad — klubi ja teiste hoonete võssakasvanud vundamendikohad.

Arheoloogilistest mälestusmärkidest selles ümbruses tuleks nimetada teise aastatuhande algusest pärinevat kivist kalmet Läbara külast umbes 750 m lääne suunas ja Lülle küla läheduses säilinud skandinaaviapärase laevkivist kalmet.

Iidel asub Torgu külanõukogu, 8-klassilise kooli uus hoone ja rida teisi uusehitusi. Külanõukogu täitevkomitee maja õuel on mälestussammas 1941. aastal hukkunud torpeedokaatri mereväelastele.

1944. aasta lahingute keerises hävis endine poolsaare keskus Torgu uue kooli- ja rahvamaja, vallamaja ja paljude teiste hoonetega.

Iide-Jāmaja teeristile on püstitatud 8 m kõrgune dolomiidist mälestussammas Nõukogude armee võitlejaile (Võidusammas). Mälestuskiviga vennashauad asuvad Torgu kalmistul ja Laadla—Iide teeristil.

Sääre tipp. Selgetel päikesepaistelisel päeval on üle Irbeni väina Säärelt näha Kuramaa metsade sakilist ladva joont. Sõrve poolsaare kõige kaugemale merre ulatuv tule torniga maatiipp moodustab pika aheneva sääre, mis lõpeb laidude ja madalikega.

Üks Suure Tõllu muistendeist seletab, et need laiud tekkinud vägilase poolt Vanapaganale järelevisatud rahnudest, kui Suur Tõll järjekordselt sarvikut Sõrve säärelt merre kihutas. Raskemad rahnud kukkusid lähemale, väiksemad lendasid kaugemale merre.

Ühele Esimesest maailmasõjast säilinud kaitseehitusele asetatud mälestuskivilt loeme: «Siin murti 24. XI 1944 lõplikult fašistlike vägede vastupanu ENSV-s.»

Õöl enne põgenemist lasksid fašistid puruks Sääre majaka. Tule torni kogutud lõhkeainevarud olid suured, 36 m kõrgune kivitorn purunes täielikult. Uus raudbetoonist ümmargune tule torn on 52 meetrit kõrge.

Tule torni alt lahkudes läheneme uuesti Kingissepale läbi Läänemere-äärsete rannakülade.

Peagi juhib teeviit meid 1941. aasta kaitselahingutes legendaarseks muutunud 315. rannapatarei komandopunkti asukohta (patarei kangelaslikuks komandöriks oli kapten Aleksander Stebel). Patarei andis koostöös lennuväega ja torpeedokaatritega hävitavaid tulelööke sakslaste laevakaravanidele, mis 1941. aasta suvel ilmusid Irbeni väina piirkonda, ja tekitas maismaalt pealetungivatele Saksa vägedele kaugtulega raskeid kaotusi. Patarei asukoht oli hästi maskeeritud ja sakslastel ei õnnestunud seda õhust avastada. Kulutanud ära kogu laskemoonavaru, õhiti patarei seadmed ja sügaval maa all asuvad kaitseehituste osad täitusid põhjaveega. Komandopunkti vaatluskaponiirile on 1959. aastal püstitatud dolomiidist mälestusobelisk.

Edasi läbime Karuste, Tammuna, Türju ning Ohessaare külad.

Ohessaare külas juhib teeviit looduskaitseobjekti — Ohessaare panga juurde. Ohessaare lubjakivilade on rikas vee-loomade kivististe poolest ja ülemaailmselt tuntud.

Jāmaja külast välja sõites näeme vasakut kätt Jāmaja kirikut, mis on rajatud juba keskajal, kuid pärast 1864. aasta talvist tormi ümber ehitatud. Kirikus on rida huvipakkuvaid kunstimälestisi, nagu raidreljeef Maarja kuulutamise stseeniga kiriku kantslipoolsel kooriseinal, vana kivist kantsli raiddetailid (XVI sajandist), kiriku kantsel (1612), epitaaf kiriku eeskoja seinal (1675), laelühter vasest sepisega XVIII sajandist jm.

Jāmaja kalmistul on ühishauale asetatud dolomiittahvel, millele on raiutud ema kuju sureva lapsega. Tahvliil on pealdis: «Fašismiohvritena hukkunud sõrvelastele 1944—1945.»

Siin on kohane meenutada neid kannatusi, mille osaliseks sai Sõrve poolsaare elanikkond 1944. aastal. Raevust metsistunud saksa sõdurid ajasid verekoorte abil kodudest ja metsavarjust välja enamiku kohalikest elanikest ja küüditasid Saksamaale, kus paljud hukkusid nälja, haiguste ja vintsutuste tõttu. Torgu valla 2868-st elanikust oli 1944. aastal pärast lahingute lõppemist kohapeale jäänud ainult umbes 600 inimest.

Kalmistult leiame ka teise mälestustahvli tekstiga: «Tundmatule sõdurile. Langenud Sõrves 1941—1944.»

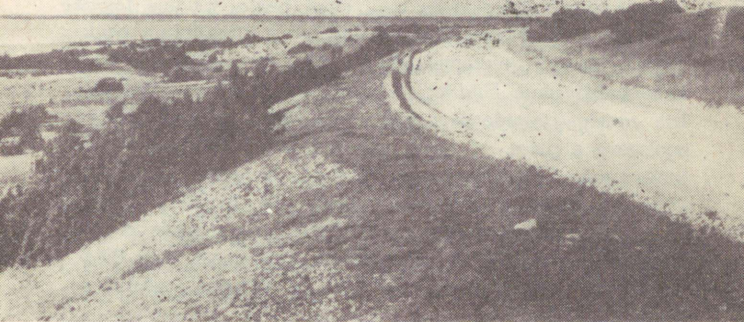
Alates Jāmaja külast eemaldub maantee merest ning kulgeb läbi *Kargi*, *Kaunispea* ja *Lõopõllu* küla.

Mitmel pool tee ääres võib märgata suurtükitulest rüstitud metsi, rohtunud laskepesade ja mürsulehtrite kohti. Sõja ajal hävinud külasid pole siin taastatud, vanad põllud on söötis, siin-seal paistvad kreegi- ja sirelipuhmad, toomingad ja vanad õunapuud näitavad endiste talundite asemeid.

Kargi-Lõopõllu teeristil on mälestussambaga tähistatud vennashaud. Kui mitmes juba!

Lõu lahe kaldal meenutab meile mälestustahvliga rändrahn, et 1941. aasta septembris tõrjuti siin tagasi sakslaste mere-dessantid.

Juba *Rahuste* küla juures jõuab tee rannavallile. Tee lookleb koos kivise kaldajoonega ja tõuseb kõrgele *Kaugatoma*

Vaade Kaugatoma pangalt

paekaldale — pangale. See ümbrus on Saaremaa viljatumaid maalappe.

Olemegi taas Sõrve poolsaare kitsal kaelal, mida tunnistavad hambulised püramiidsete tankitõkete read Lõpel ja Ungrus—Üüdidel.

Ring on täis. Enne kui astume uuesti «Suur-Saaremaale», heidame veel kord pilgu Sõrvele, meie kodumaa vabaduse ja au eest peetud raskete heitluste tandrile, ja Lääneme-rele — rahumerele (sõbralikule või mõttessevajunult süngele, kuidas ta parajasti juhtub olema) — ning raiume veelkordselt mällu Julius Fučiku sõnad: «Inimesed, olge valvsad!»

SÕRVE—MUSTJALA

Teinud Sõrve poolsaarele n.-ö. ringi peale, jõuame tagasi poolsaare kitsaimale kohale. Kaugatoma kiviklibune pank-rannik hakkab pikkamisi madalduma, ees paistab madal Lahetaguse rand. *Üüdibe* — omapärane, saare murdekõlalise nimega perederikas kaluriküla, mis asus siin Sõrve poolsaare alguses, — hävis sõjatules nagu kümned teised temasarnased Sõrves. Praegu tähistab kunagise küla asukohta vaid teeviit. Väsinud matkaja võib istuda puhkama kõrgesse rohtu kasvanud trepikividele või noppida marju padrikusse kasvanud sõstrapõõsastelt. Siitsamast küla lähedalt lõikab poolsaare risti läbi 1941. a. ehitatud tankitõrjeliin.

Üüdiabel hargneb tee kaheks: paremale — Salmele ja sealt tulnud teed Kingisseppa tagasi, ja otsesuunas Saaremaa lääneossa. Kihelkonna on suurim asula Lääne-Saaremaal ja Üüdibe teelahkmel oleval viidal on märgitud, et sinna on 36 km. Meie tee kulgeb matkamarsruudi kohaselt mööda Lahetaguse rannaäärset maanteed Lümända ja Kihelkonna suunas. *Lahetaguse rand* on kääruiline ja tee, mis kulgeb otse mere kaldal, kurviderikas. Siinne rand ei ole suplemiseks kohane, sest meri läheb siin väga aegamööda sügavaks. Kuid sügiseti, kui möllavad suured tormid, tõuseb meri kõrgele, ujutades vahel üle suuri maa-alasid, isegi maantee. Mida suurem torm, seda rohkem toob meri oma andeid, peamiselt merepõhjas kasvavat põisadru, kaldale. Juba iidsetest aegadest kasutab rannarahvas põisadrut põlluväetisena.

Palavail suvepäevil võib tihti näha loomakarju kaugel meres. Sinna lähevad nad kuuma päikese ja tüütavate par-mude eest. Lambad seevastu ei lähe kunagi vette, vaid

otsivad varju kadakapõõsaste all. Suvel, kui loopealsetel rohi ära kaob, söövad nad noori kadakavõrseid, püüdes kadakad madalaks ja ümmarguseks.

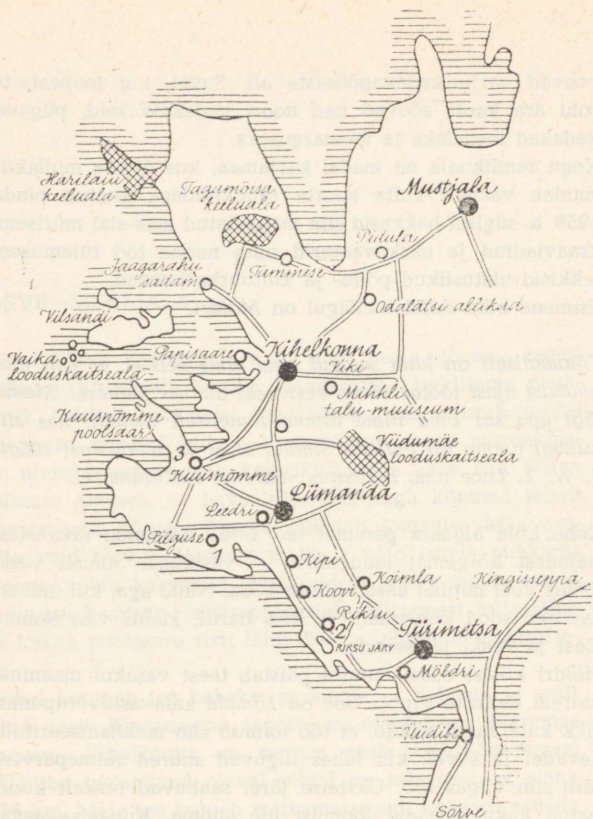
Kogu rannikuala on madal karjamaa, kus õhuke mullakiht suudab vaevalt katta suurte raudkividega kaetud pinda. 1959. a. sügisel hakkasid siin mahajäetud maa-alal mürisema kraaviadrad ja ekskavaatorid ning nende töö tulemusena tekkisid ulatuslikud põllu- ja kultuurkarjamaad. Esimene küla sellel teelõigul on Möldri.

Tõenäoliselt on küla saanud oma nime sellest, et siin juba ammust ajast töötas väike vesiveski Simmu jõekesel. Simmu jõgi aga sai oma nime Simmu-nimeliselt mehelt, kes siin kunagi ammu oli elanud. Simmu elust ja seiklustest räägib J. W. L. Luce oma raamatus «Sarema Juttoramad».

Kohe küla alguses paremal tee ääres märkame tavalistest majadest kõrgemat laudehitist — vesikoda. Simmu veski töötas veel mitmel aastal pärast sõda. Nüüd aga, kui ümberkaudsed sood kuivendati ja üles hariti, kadus vesi Simmu jõest ja veski jäi seisma.

Möldri külast edasi minnes paistab teest vasakul maaninal suurem ehituste grupp. See on Lõmala kalavastuvõtupunkt. Pikk kalarenngi näitab, et töö toimub siin mehhaniseeritult. Kevadel ja suvel, kui lahes liiguvad suured räimeparved, käib siin vilgas töö. Üksteise järel saabuvad raskelt koorimatud kakuampaadid loomust üle andma. Kunagise aega ja vaevanõudva töö — käsitsi paaditühjendamise — on kaasaja tehnika muutnud kiireks ja kergeks. Kalur suudab vaevalt suitsu ära tõmmata, kui juba võimas imevpump on paadi tühjendanud. Koos veega imetakse kala paadist välja ja surutakse üles vastavatele vaiadele asetatud rennile. Rennis eraldub vesi ja kala liigub automaatkaaludele ning sealt külmutushoonesse või pakkimismasinasse. Lääne-Saaremaa kalurid annavad aastās hea kalaväljapüügi korral 500 tonni kala Lõmala vastuvõtupunkti üle.

Peamisteks püügikaladeks Saaremaa vetes on räim, kilu ja lest; angerjad ja teised vääriskalad moodustavad püügis väikese osa. Saarlaste endi armastatud toit on lest. Vähe aega soolas seisnud ja siis õhu käes kuivanud lest säi-

SÖRVE—MUSTJALA

1. Psühhoneuroloogia
haigla.

Üüdibe—Riksu	16 km
Riksu—Koimla	4 km
Koimla—Lümända	9 km
Riksu—Lümända	12 km
Lümända—Pilguse	6 km
Lümända—Kuus- nõmme	7 km
Lümända—Viidu- mäe	8 km
Kihelkonna—Papi- saare	3 km

2. F. F. Bellingshauseni
sünnimaja.

3. A. Hindi sünnikoht.

Kihelkonna—Jaaga- rahu	7 km
Kihelkonna—Taga- mõisa	15 km
Kihelkonna—Pidula	11 km
Lümända—Kihelkonna	11 km
Kuusnõmme—Kihel- konna	10 km
Pidula—Mustjala	7 km

lib hästi. Saarlane lõikab seda noaga kitsaste ribadena servast ja sööb nõnda kartuli või leiva kõrvaseks, vahel paneb ka tuhlite peale keema.

Kalavastuvõtupunkti juurest pöördub väiksem teeharu Lõmala külasse, sealt *Tiirimetsa*. Tiirimetsa on ümbruskonna suurim keskus. Siin on kauplus ja koolimaja.

*Kuidas Tiirimetsa oma nime sai, selle kohta teatakse koha-
peal kaht varianti rääkida. Tiirimetsa ümbruses olnud
vanasti suur kasemets, mis olnud tetrede poolest rikas.
Metsas asunud kaks talu, mida hüütud Tedremetsa talu-
deks. Siit tulnudki nimi «Tiirimetsa». Teine variant on oma-
pärasem ja huvitavam. Vanasti toimetatud laevadega Lõmala
randa tihtipeale salakaupa, peamiselt piiritust, mida koha-
lik rannarahvas käis rannas vastu võtmas. Et tongrid (piiri-
valvurid) olid väga valvsad, tuli piirituselaadung kiiresti
metsa varjule viia. Kui siis piirivalvurit silmapiiril märgati,
hüüdis tihnikus varitsev valve: «Tiri metsa, tiri metsa!» See
hüüe saanud rahvale nii omaseks, et kohta hakatudki kut-
suma Tirimetsaks, hiljem Tiirimetsaks.*

Jätkame sõitu mööda Lahetaguse maanteed Kihelkonna suunas. Tee, mis senini kulges vahetult mööda mere kal-
last, kandub nüüd vähehaaval kaugemale, läbides üksikuid
läänerannikul asuvaid külakesi (Toomalõuka, Riksu, Kot-
landi, Kipi ja Koovi). Ka maastikus toimub aeg-ajalt muu-
tusi: lagedad mereäärsed karjamaad asenduvad lepa-, kase-,
tamme- ja haavavõserikega. Kuid mida lähemale jõuame
Lümandale, seda vähemaks jääb lehtpuusalusid, neid hak-
kavad asendama kuuse- ja männimetsad. Okaspuumetsad
hakkavadki domineerima kogu Lääne- ja Põhja-Saaremaa
maastikus.

Jätnud seljataha Toomalõuka küla ja lähenedes Riksu jär-
vele, näeme vasakul teeviita. See juhib meid kunagisse
Lahetaguse mõisa, kus sündis Antarktika avastaja F. F. Bel-
lingshausen. 1968. a. sügisel asetati Lahetaguse mõisa juurde
tee äärde mälestuskivi F. F. Bellingshausenile.

Samas mõisas elas XIX sajandi esimesel poolel tuntud Saa-
remaa kirjamees J. W. L. Luce (1750—1842), laiade huvi-

alade ja arenenud silmaringiga kultuuritegelane, kes tundis elavat huvi Saaremaa looduse, rahva heaolu, keele ja ajaloost vastu. Oma sellealased tähelepanekud ja uurimused avaldas ta teostes ja perioodilistes väljaannetes. Luce sulest on ilmunud üle 20 teadusliku ja õpetliku sisuga teose (peamiselt küll saksa keeles). Tema populaarseim raamat on «Sarema Jutto Ramat», milles käsitletakse saare rahva elu. Raamat on praegu suureks bibliofiilseks harulduseks. Kahjuks ei ole Lahetaguse mõisast — Saaremaa suurmeeste Bellingshauseni ja Luce elukohast — midagi säilinud peale küüni, viinaköögi ja keldri.

Riksu küla lähedal, teest vasakul, asub omapärane kõrkjaisse kasvanud veekogu — *Riksu järv*. Järv on tekkinud endisest merelahest, meri ise aga on juba ligi kilomeetri kaugusele taganenud. Veekogu on sobiv pesitsemiskoht paljudele veelindudele.

Pärast Riksu küla pöörab üks tee haru paremale — *Tarituse* ja sealt edasi *Koimlasse*. Taritut võib pidada selle kandi kultuurikeskuseks. Taritu rahvamaja ja ka raamatukogu on olnud pikemat aega rajooni silmapaistvamaiks kultuuriasutusteks. Taritust ja Koimlast pole enam vaja edasisõiduks Riksule tagasi pöörduda, sest siit viib metsavaheline tee ka otse Lümändasse.

Tavaliselt liigutakse aga Riksult Lümända suunas. Nagu juba eespool mainitud, hakkavad siin domineerima okaspuumetsad. Võserikud annavad maad viljaväljadele ja suurematele lagendikele. Ees on *Leedri* küla. See oleks nagu väravaks Lümända alevikku. Leedri küla oli varemalt Lään-Saaremaa arhitektuurilise omapäraga tüüpiline sumbiküla kiviaedade ja tuulikutega. Nüüd on kõrvuti etnograafilise elamu- ja õuetüübiga läbi löönud uus, kaasajale omane moodne ja praktiline joon. Uusi elumaju on siin viimasel ajal ehitatud palju. Kui eelmistes külades me kiviaedu peaaegu ei kohanudki, siis Leedris on iga talu õu naabrist kõrge pae- või põllukivist aiaga eraldatud. Kahjuks hakkavad ka siin, Leedris, nagu mujal Saaremaa külades, kiviaiad aegamööda kaduma ja maad andma puuaedadele.

Tänavad on Leedris kitsad ja kõverad, nii et auto sealt vaevu läbi pääseb. Ekskursantidel ei pruugi siiski muret

tunda, sest peatee, mis küla kaheks eraldab, on laiendatud kaasaegse tee mõõtmeteni.

Taluõu on siin Lääne-Saaremaal tavaliselt kas ümmargune või ovaalne ja sellesse pääseb pulkadest värava kaudu. Harilikult on see jagatud puhtaks ja karjaõueks, mistõttu majaesine on alati puhas ja pehme muruga kaetud. Hooned asuvad ringikujuliselt ümber õue, mille keskel asub vinnaga kaev. Muhus ja Pöidel nägime elumaja ja loomalauda ühise katuse all, siin asuvad need aga eraldi. Ait on tihti peale elumaja vastas üle õue.

Lääne-Saaremaa taluehitused sarnanevad üldiselt rohkem Lõuna-Eesti, Ida-Saaremaa ehitused Põhja-Eesti omadega. Lääne-Saaremaa talu iseloomustab kõrvalehituste rohkus: laudad, mitu aita, saun, suveköök ehk paargu, sagedasti sepikoda, enamasti tuulik. Domineerib rehielamu oma kolme osaga: kambrid, rehetuba ja rehealune. Kihelkonna ja Mustjala ümbruses esineb eri tüüp — roovialusega elamu. Üht niisugust võib veel näha Mikhli talumuuseumis. Katusematerjaliks kasutati eranditult roogu või õlgi. Hea meistri poolt valmistatud rookatuse iga arvestati saja aastaga. Sepikodade ja paargute katused valmistati laudadest, harvemal juhul murdpaest.

Lümanda on Kihelkonna kõrval teine suurem keskus Lääne-Saaremaal. Siin asub külanõukogu täitevkomitee, kauplus, kool, rahvamaja ja Lümanda sovhoosi keskus. Kohalik rahvas on harjunud Lümandat kutsuma Alevikuks. Sama nimetust kohtame ka veel vanemate Saaremaa kaartide peal.

Koolimaja on suurim hoone asulas, mis ehitati möödunud sajandi lõpul.

Koolimaja ehitamisel arenesid välja traagilised sündmused kohaliku elanikkonna ja tsaarivõimude vahel, mida hiljem hakati nimetama «Austla sõjaks». Koolimaja ehitus pandi valla elanike õlgadele. Maksumus läks suureks ja talupojad ei suutnud seda ränka koormat enam kanda. 1897. aastal, kui vallaametnikud hakkasid taludest majakraami, kangaid, vilja ja isegi kariloomi maksude katteks välja viima, hakkas rahvas vastu. Vastuhakk muutus relvastatud kok-

kupõrkeks, sest kohalikud võimud kutsusid linnast appi ka politsei. Talumehed valmistasid miine ja valasid tinast kuule, naised keetsid suurtes kateldes kuuma jahukõrti, et seda urjäänikele vastu vahtimist valada.

Kui politseinikud ja vallamehed küla lähedale jõudsid, plahvatas nende ees maanteel omatehtud miin ja «külalised» plagasid kabuhirmus tuldud teed tagasi, kusjuures nende tõlladki olla kraavi ümber läinud.

Austla küla sündmused ajasid paanikasse maakonna võimud eesotsas talurahvaasjade komissari Kassatskiga, kes palus Riia kubernerilt kiires korras abiväge. Varsti saabuski jalaväerood Saaremaale. Kuna aga Kassatski poolt oli olukord üles puhutud, lahkus sõjavägi varsti saarelt. Koolimaja ehitus jätkus ja hiljem osutus, et nii Kassatski kui ka valla vanem Ratas olid sulitempe teinud, mille eest mõlemad vangi mõisteti. Nõnda lõppes «Austla sõda».

Lümanda on Saaremaal tuntud lubjapõletamise keskus. Siin leiduvad Saaremaa kõige paremad lubjakivilademed. Lubjatööstus asub alevikust mõnesaja meetri kaugusel Kihelkonna suunas. Vastav teeviit teevaru alguses juhibki külastajad mööda metsavahelist teed lubjakarjääride juurde, kus nüüdki vahetevahel lupja põletatakse. Kui see töö käsile võetakse, käib ahjude juures töö vahetpidamata. Ühes ahjus on põlemisprotsess täies hoos, teises on see lõppemas, kolmandast laotakse juba valmis lupja autole. Kuid see lubi ei ole veel tarvitamiskõlblik, enne tuleb seda kustutada ja alles seejärel läheb mõrdi valmistamiseks. Lümanda lubjatööstus annab oma panuse hoogsale ehitustegevusele.

Lümanda ümbruses on palju muistseid matusepaiku, asulakohti ja maalinnu. Suurim ja tuntum kalme on Lümanda alevikust 1 km lõuna poole Leedri ja Varpe küla vahelisel maa-alal, nn. Kabeliväli, kus mitmesaja-ruutmeetrilisel pindalal laiuvad raudkivist kangrutena noorema rauaaja matmiskohad. Arheoloogilistel kaevamistel on siit saadud väärtuslikke leide sõjariistade, ehete, rahade ja tarbeesemete näol, mis kajastavad muistsete saarlaste majanduslikku ning kultuurilist arengut kõnesoleval perioodil.

Teine suurem matmiskoht on Lümanda alevikust umbes

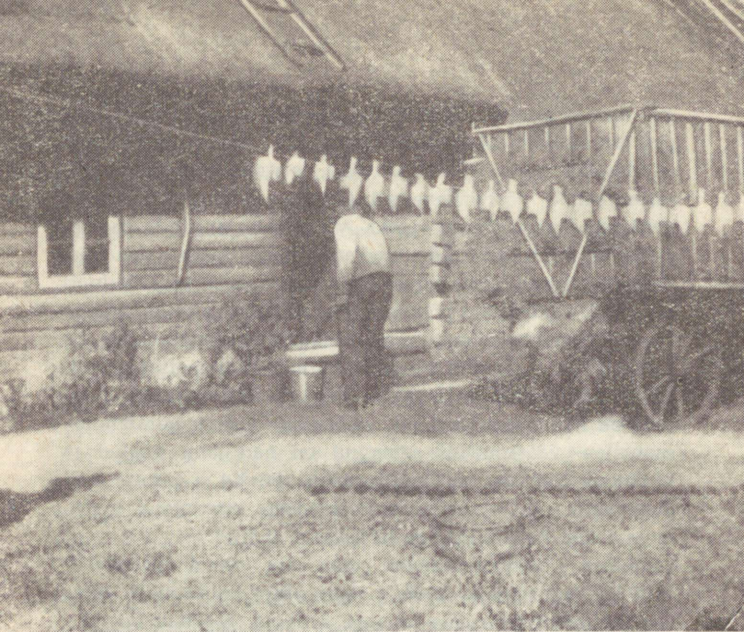
400 meetri kaugusel Kihelkonna tee ääres, mida rahva hulgas tuntakse Punabe kalmete nime all. Kuid need kalmed on eespool mainitud Kabelivälja matmiskohast ligemale aastatuhande võrra vanemad (I saj.). Punabe kalmed on kivistkalmes. Surnu jaoks valmistati suurtest paelahmakatest kirst 1,5×2,5 m. Peale laiba kirstu asetamist kaeti see pealt samasuguse suure kiviga, hauale kuhjati veel hulk väiksemaid põllukive matmiskoha kaitseks. Praegu kasvab Punabe kalmete kohal noor kuusemets, kuid ka kogenematu silm võib kergesti mitmel pool metsapadrikus kõrgemaid kohti leida. Need ongi kivistkalmes. Kahjuks on kalmeid mitmel pool tabanud egiptuse püramiidide saatus — väärismetalli otsinguil on nad lahti võetud ja kirstu sisu segi aetud. Need haudade röövlid ei võinud muidugi teada, et ajal, kui surnud nendesse kirstudesse maeti, meie aladel veel kulda ega hõbedat ei tuntud.

Saaremaa Koduloomuuseumi poolt läbi viidud arheoloogiliste kaevamiste ajal 1966. a. leiti ühest kalmest 88 leidu, mis kuuluvad varasema rauaaja perioodi. Huvitav on märkida, et leidude hulgas oli ka üks klaashelmes. See viitab kahtlemata kaubandussidemetele Lääne-Euroopa maadega — rooma provintsidega, sest seal tunti tollal juba klaasi valmistamist.

Lümanda kaupluse juurest viib üks tee paremale Kingisepa suunas, teine Kihelkonnale ja kolmas Atla, Karala ning Austla küladesse. Karala teel 4 km kaugusel Lümandast juhib teeviit vasakule — *Pilguse mõisa*. Säilinud on mõisa kivist härrastemaja koos kaarvõlvistik-värvatega. Teised hooned on hilisemast ajast. XIX saj. alguses kuulus mõis kuulsa meresõitja ja Antarktise mandri avastaja Bellingshauseni suguvõsale. Mõisa nimi «Pilguse» ongi rahvapärastatud vorm Bellingshausenite nimest. Praegu asub Pilgusel psühhoneuroloogia haigla.

Maastik siin ümbruses on lage. Siin-seal kasvavad kase- ja sarapikuvõsad. Juba kaugemale paistavad *Atla*, *Karala* ja *Austla* külad. Nende taga silmapiiril sinetab meri. Sügiseti kogunevad siia lagedatele põldudele ja luhtadele suured haned ja kurged parved, et siin põldudel varisenud viljapeadest toituda ja siis lõuna poole edasi rännata.

Selle ümbruse küladele on väga iseloomulikud suured kar-

Lestad kuivavad

jakoplid, mis asetsevad tavaliselt küla keskel ja on säilinud tänapäevani. Rahvakirjanik Aadu Hint, kes kirjeldab ilmekalt rannarahva elu oma romaanis «Tuuline rand», on võtnud romaanikangelaste algkujud peamiselt nendest küladest. Ka tuntud filmi «Gladiaator» võtted tehti siin.

Kultuurilooliselt on siinne ümbrus rikas. Viidu Tammiku talus sündis 1830. aastal «Suure Tõllu» kirjapaneja Peeter Süda (Südda) ja 1883. a. samas orelikunstnik ja helilooja Peeter Süda. Lümada ja Kihelkonna on August Mälgu rannajuttude tegevuspaik. Lümada—Kihelkonna piirkonnast pärinevad ka suuremad laevaehitajad Saaremaal.

Atlast või Karalast tagasi tulnud, võib sõita otse Kiirassaare kaudu Kihelkonnale või minna tagasi Lümandasse, sealt Viidumäe looduskaitsealale ning seejärel Kihelkonnale. Teeosa, mis kulgeb Atlast Kihelkonna suunas, on väga maaliine: kahel pool teed männimets; aeg-ajalt vilksatab puude

vahelt helesinine Kihelkonna laht, taamal paistab Vilsandi saar oma valge majakaga. Kõik see meelitab peatuma, et vaadelda siinset kaunist loodust, puhata männimetsa all ja korjata mustikaid, mida siin leidub rohkesti.

Kiirassaare on Saaremaal üks maalilisemaid rannakülasid. Huvitav on ka sinne paadisadam: nagu tükike rannarahva minevikku «Tuulise ranna» aegadest. Ainult siin, Kiirassaares on veel vanast ajast säilinud võrgumaju ja vabeaedu. Võrgumaja kujutab endast väikest kuuritaolist palkehitist, kus kalur hoidis püügivahendeid ja rannas vajaminevaid tööriistu. Kuna tavaliselt igal kaluriperel oli selline võrgumajake, tekkis paadisadama lähikonda terve onnikeste kobar. Vabeaedadel kuivatati võrke, aga sügise poole, kui püüti nn. võrguräime, asetati kaladega võrgud vabeadele ja naised noppisid sealt kalu välja. Kui kevadine räimepüük koos kala üleandmisega vastuvõtupunktidesse on täielikult mehhaniseeritud, siis võrguräime püük ja võrkude puhastamine kaladest toimub endisel viisil.

Lümandast *Viidumäele* pääsemiseks on kaks teed. Esimene kulgeb mööda Kingissepa—Lümanda maanteed kuni Viidu küalani ja sealt vasakule läbi metsa looduskaitseala keskusse. Teine Lümandast Kihelkonna suunas Liiva küalani ja sealt paremale Viidumäele. Otstarbekohasem on sõita esimest teed mööda, sest sel juhul pole vaja kaht korda sama teeosa Liivalt Viidumäele läbi sõita.

Kaitseala paikneb Saaremaa keskkõrgustikul. Siin asub ka Saaremaa kõrgeim punkt, mis ulatub 54 m üle merepinna. Viidumäe astang on Läänemere basseini täitnud Antsülusjärve rannamoodustis, mis kujunes umbes 8000—9000 aastat tagasi seoses Saaremaa keskosa tõusmisega. Läänejärsaku iseloomulikeks joonteks on nõlva vahelduva kõrgusega üldkuju ja järsaku alliksoine jalam nõlvast väljavoolavate allikaniredega, mis kaugemal ühinevad ojadeks.

Taimestikult on Saaremaa keskkõrgustiku ala ainulaadne Eesti NSV-s ja kogu NSV Liidus. Siin on nagu mingisse vabaõhumuuseumi koondunud Eesti NSV floora suurimad haruldused — reliktsed taimeliigid kõigist meil kord valitsenud kliimaperioodidest. Üks kolmandik Eesti NSV-s

kaitse alla võetud taimeliikidest kasvab Viidumäel. Viidumäe jalami alliksoos on atlantilises Euroopas levinud tömpõiese loa peamine (Sõrve kõrval) leiukoht NSV Liidus. Siin kasvab ka saaremaa robirohi — Saaremaa lääneosale omane endeem, mille sugulasliigid asuvad Balkanimaadel. Mainitud liik on välja kujunenud siinseis tingimustes ja teda ei esine kusagil mujal maailmas. See mailaseliste sugukonna taim sarnaneb meie teiste robirohtudega. Teised aga on niidutaimed ja umbrohud. Neist erinevalt on Saaremaa robirohi sootaim ja kaetud tihedalt näarmekarvadega, mille järgi on teda varasemal kasvuperioodil hõlbus tunda. Kõrvuti tömpõiese loa ja saaremaa robirohuga kasvavad siin veel sellised haruldused, nagu alpi võipätkas, karehambune osi, keskmine huulhein, luuderohi jt. Siin kasvab ka tuhkpihlakas, mis peale Eesti NSV ei esine mujal NSV Liidu territooriumil, ning meeldiva vanillilõhnaga lillakas-

Saaremaa robirohi

punaste õisikutega lõhnav käoraamat. Viidumäe nõlvalt leiame karvase lippherne kohevaid puhmikuid, kollaste õitega mäginaistepuna ja püstist hiirehernest.

Mets on kaitsealal erineva ilmega. Loode- ja põhjaosa järsaku jalamit katab mitmesuguses vanuseastmes männikase segamets. Kaitseala idaosas, Kingissepa—Lümanda maanteest lõunas kasvab omapärane ja huvitav männimets, kus leidub ka tamme. Selle alusmetsas esinevad veel sara-puu, lodjapuu, harilik kuslapuu, magesõstar, näsiniin, pihlakas, kadakas. Alustaimestik on rikkalik ja mitmekesine: maasikas, nurmenukk, võsaülane, sinilill, sõrmtarn, lihtnaistepuna, ussilakk jt.

Viidumäe astangu servalt avaneb tore vaade ümbruskonnale. Üle metsa kõrgub Kihelkonna kiriku punane torniteravik, eemal meres eraldab silm valge tuletorniga Vilsandi saare ja edasi upub pilk Läänemere avarusse. Paistavad ka kääruiline Atla rand ja külad, silma puutub üle metsamassiivi kõrguv Karala tuletorn. Eriti suurepärase vaade on siit sügisel, kui juba kolletavad viljapõllud ja metsadesse hakkab siginema sügisvärve.

Kaitseala, mille pikkus on umbes 7 km, laius 700—1600 m ja pindala 593 ha, kulgeb enam-vähem põhja—loode—lõuna—kagu suunas. Metsas on siin keelatud vaigutamine ja lageraied. Ei lubata murda ega kahjustada puid, põõsaid ega rohttaimi. Kogu aasta on kaitsealal keelatud niitmine, loomade karjatamine ja jahipidamine. Keelatud on ka liiklemine väljaspool teid.

Viidumäe kaitseala loomisega on kindlustatud meie floora-harulduste püsimine ja avanenud laiaulatuslikud võimalused teaduslikuks uurimistööks. See ala on baasiks Saaremaa edasisele botaanilisele uurimisele. Kaitseala kohapealsed töötajad teevad mitmesuguseid loodusevaatlusi ja uurimistöid, jälgivad kaitseriežiimi täitmist ja koguvad materjali rajatava muuseumi jaoks.

Suviti töötavad siin teadlased uurimisasutustest ja kõrgematest koolidest. Mõnelgi korral on viibinud selles looduse arenguprobleemide võtmeid kätkevas paigas uurijaid teistest vennasvabariikidest. Kaitseala on populaarne praktikapaik üliõpilastele ning seda külastavad rohked ekskursioonid.

Kaitseala keskus Audakul on endine tuntud leeprahaigete varjupaik Saaremaal, millisest masendavast ajast veel tänaseni kõnelevad ühesugused vananenud ristid kaitseala keskel surnuaia mäel. Rahvasuus pidalitõveks nimetatud raske haiguse uurimisel ja ravil töötasid siin väljapaistvad teadlased professor Paldrock, professor Talvik jt. Audaku on ka tuntud arstiteadlase, professor Kuno Kõrge kodupaik, tema isa oli siin velskriks.

Looduskaitsealalt sõidame Liivale, kust viib tee vasa-kule — Kuusnõmme külla, mis asub samanimelisel poolsaarel. Kuusnõmme külas Kopli talus veetis oma lapsepõlve ja noorusaastad rahvakirjanik Aadu Hint.

Kuusnõmme külast lääne pool, merekaldal, asub endine Kuusnõmme mõis, kus varem asus Tartu ülikooli bioloogiajaam. Praegu on siin kohaliku metskonna kantselei.

Kuusnõmme poolsaar, mis tungib kaugele merre, äratav igas ekskursandis huvi omapärase looduse, eriti aga taimkattega. Männi-lehtpuu segametsas ja selle alustaimestikukasvab hulk haruldasi rohttaimi ja ka võõrpuuliike, mis on kohanenud meie põhjamaise kliimaga. Madalaveelised väinad — Suur ja Väike silm — on kasvanud pilliroogu ja kõrkjasse. Ümbritsetuna põlistest mändidest ja tihedast alusmetsast pakuvad nad suurepäraselt vaatepilti.

Metsa aluskatteks on siin lubjalembene verev kurereha. Haruldustest kohtame mäginaistepuna, luuderohu, valget ning punast tolmpead, kogumikena kasvavat sulg-arulustet, mets-arulustet jt. Põõsasindeks on sarapuu, harilik kuslapuu, näsiniin, türnpuu, harilik tuhkpuu ja metsa lääneserval laukapuu. Muidugi ei puudu siin ka kadakas, mida me Saaremaal leiame igal pool. Võõrpuuliikidest toodi endise bioloogiajaama territooriumile mitmeid haruldusi, mis siin merekliimas suurepäraselt aklimatiseerusid. Kreeka pähklipuu viljub siin. Huvitavad on Jaapani päritoluga tõmplehine ebaküpress, verev sõstar, sinine elulõng ja paljud teised ebatavalised taimeliigid. Iga puu või põõsaliigi juurde on asetatud sildike, millel on taime nimi ja päritolu.

Omapärane on ka poolsaare rannikuala. Siin merevee otseses mõjupiirkonnas kasvab meie taimeriigi üks haruldusi — meripaju. See lihtne, hallide lehtedega terava koi-

rohulõhnaga taim elustab suuresti siinset lagedat randa. Rohkesti kasvab lagerannale omaseid taimeliike, mis taluvad sagedasi üleujutusi ja võivad kasvada märgatava soolasusega aladel: randaster, soodahein, soolarohi, randõisluht, soomalts jt. Silmades kasvab haruldane atlantiline kääbusliik — järvikas. Ka allikasoos on mitmed harva kohatavad taimeliigid endale kasvuala leidnud: must ja roostepruun sepsikas, harilik võipätkas, sooneiuvaip jt. Peab aga märkima, et nii Viidumäe kaitsealale kui ka Kuusnõmme pargile löi parandamatuid haavu 1969. aasta novembristorm.

Kuusnõmme poolsaarelt avaneb vaade Vilsandi saarele. Kuival suvel ja madala veeseisu ajal on võimalik sõita saarele autoga.

Veel enne kui hakkab paistma Kihelkonna kiriku sihvakas torn, äratav matkaja tähelepanu vasakul pool teed endise Loona mõisa sissesõiduteed ääristav lehtpuuallee — iseloomulik paljudele Saaremaa mõisatele. Mõisa hoonetest on säilinud mõned üksikud.

Mõisa lähedal, Aida talu põllul, kunagise tuuliku kohal avastati *noorema rauaaja matmiskoht*. Arheoloogilistel väljakaevamistel aga selgus, et matmiskoha all oli veel vanem ja väärtuslikum mälestusmärk — *kiviaja asulakoht*. Kaugemal väljal leitud mitu kivikirst- ja maa-alust kalmet tunnistavad, et Loona ümbrus on kaugel muinasajal olnud tihedalt asustatud. Seda näitasid ka arheoloogilistel kaevamistel avastatud rikkalikud leiud tarbeesemete ja ehete näol Aida talu põllul.

Jätkame teed Kihelkonna poole. Kunagine kitsas ja kääbuline tee, mis varem kulges rändrahnude vahel läbi metsa, on nüüd sirgeks ja laiaks tehtud.

Kihelkonna on Lääne-Saaremaa suuremaid asustatud kohti. Oma nime sai ta muistsest territoriaalsest kogukonnast — kihelkonnast —, mille keskuseks ta on alati olnud. Kihelkond hõlmas XIII sajandi alguses Mustjala, tõenäoliselt ka praeguse Lümanda ja isegi Salme ümbruse maa-alad.

Vanimaks ja arhitektuuriliselt väärtuslikumaks ehituseks Kihelkonnal on kirik. Dokumentides mainitakse kirikut 1254. aastal. Tegemist on nähtavasti esialgse, ajutise kirikuga. Praegune kirikuhoone rajati tõenäoliselt XIV sajandi

algul, millele viitavad tema kõrged kuppelvõlvid. Võlvidepealne oli kohandatud, nagu teistes Saaremaa kindluskirikuteski, redupaigaks sõjaohu korral. Sinna pääses redeli abil kõrgele seina tehtud ukse kaudu. Kiriku välimust on mitmeti muudetud käärkambri ja torni juurdeehitamisega XIX sajandil. Kiriku sisustuse kõige väärtuslikuma osa moodustavad XIV sajandi lõpust pärinevad altarimaalid (tahvelmaalid), mis paistavad silma oma valguse ja varju kontrastidega.

Kui oleme jõudnud tutvuda kirikuga, tuleks tingimata vaadata ka vana kellatorni, mis asub sadakond meetrit kirikust lõuna pool. Kihelkonna vana kellatorn on üks ainulaadseid keskaja arhitektuuri näiteid mitte ainult Saaremaal, vaid ka kogu Eestis.

Teatavasti Saaremaa kirikutel esialgu tornid puudusid, puudus ka Kihelkonna kirikul. 1638. a. ehitati kiriku lähedale eraldi kellatorn ja siin kahe lahtise paralleelse seina peale asetatud taladel rippusid kellad. Ilmastiku kaitseks ehitati seintele katus peale. 1968. aastal vana kellatorn restaureeriti.

Vanimad andmed räägivad ka sellest, et Kihelkonnal on keskajal olnud klooster. Kirikust ida pool, vana kellatorni lähedal, asuvad arhitektuuriliste tunnuste järgi keskaega kuuluvad keldrid — maa-alused käigud, mis võib-olla ongi seotud kloostri eksisteerimisega Kihelkonnal.

Kihelkonna on iidne saarlaste asula. Praegune alevik hakkas kujunema alles XIX sajandi lõpul. Aastakümnete jooksul on kerkinud palju nägusaid maju. Nõukogude korra ajal on Kihelkonna ilme muutunud tundmatuseni. Paljud vanemad majad on lammutatud ja nende asemele ehitatud moodsad, ajakohased mitmekorruselised elamud. Alevik on laienenud suurel määral ka väikeelamute arvel, kuid need ei ole enam endiste hütikeste taolised, mis koosutasid kahel pool maanteed, vaid 4—5-toalised, avarate akendega, kaasaja elunõuetele vastavad nägusad majad. Ja nagu igal pool Saaremaal, nii ka Kihelkonnal, on iga maja katusel televiisoriantenn, suuremal majal aga terve mets antenn.

Suurematest ja nägusamatest majadest on alevikus kauplus-söökla. Ajakohastes ruumides asub ka kultuurimaja,

kus on paikkino. Aleviku töötajate lastele on avatud lastepäevakodu. Vana rahvamaja hoone kasutati ära siin väga huvitavalt ja otstarbekalt: põrand lasti 1,5 meetri võrra madalamale ja majast sai kohalike noorte spordisaal.

Kihelkonna alevikus asub ka Lääne-Saaremaa suurima kolhoosi «Kommunism» keskus. Kolhoos rühib jõudsal sammul edasi põlluviljakuse tõstmise, loomakasvatussaaduste tootmise ja kalapüügi suurendamise teed. «Kommunismi» kolhoos on mitmekülgse tootmisega suurmajand. Majandil on maad 16 691 ha, sellest aga ainult 1017 ha põllumaad. Kuna Kihelkonna ümbrus pole eriti viljakandev, pööratakse suurt tähelepanu uute maade kasutuselevõtmisele. Üles on haritud mitmed suuremad sood. Kahe viimase aasta jooksul anti maaparandajate poolt kolhoosile üle 497 ha uut põllumaad ja 296 ha kultuurkarjamaad.

Viimaseil aastail on olnud hoogne ka kolhoosi ehitustegevus. Lehmalaudu on ehitatud 5, sigalaid 5 ja noorkarjalaudu 3 ning kanala 1000 kanale. Põllumajanduse kõrval on kolhoosi tootmisaladeks kalapüük, kalatööstus ja laevaehitus. Rannapüügibrigaadid asuvad Kiirassaares, Veerel ja Varesel. Nende kasutada on 14 väiketraali ja 74 mitmesuguses suuruses mootorpaati. Kolhoosil on oma paaditööstus.

Möödunud aastal loendati «Kommunismis» 506 kolhoosiperet 855 liikmega. Kolhoosi juhatas pöörab suurt tähelepanu kolhoosiliikmetele paremate töö- ja elutingimuste loomisele. Paari-kolme viimase aasta jooksul on Kihelkonna alevikku ehitatud 5 elumaja 31 korteriga. Hiljuti valmisid lisaks neile veel 3 soome tüüpi elamut ja ajakohane saun koos tiigiga.

Tänu kolhoosi juhtkonna ja kolhoosnike jõupingutustele on majand jõudnud rajooni paremate hulka. 1969. aastal moodustas kolhoosi üldtulu üle 1,5 miljoni rubla.

Edasi võiksime põigata Papissaarele, kuhu on Kihelkonnalt umbes 4 km. Teeharu algab aleviku keskelt ja suundub kiriku juurest lääne poole mööda munakividega sillutatud teed.

See endine kirikumõisa maa-ala on vanast ajast kuulus

laevaehituskoht. Osavate meistrite käed valmistasid siin Saaremaa suurimaid ja kiireimaid mitmemastilisi purjekaid. Haaravalt ja tõetruult kirjeldab Kihelkonna meeste laevaehitust ja vettelaskmist Aadu Hint oma «Tuulises rannas». Kihelkonna, Pidula ja Mustjala ümbruse põlised metsad pakkusid häid mastipuid ja muud laevaehitusmaterjali. Papissaare mererand oli sobiv laevade vettelaskmiseks ja ka laevaehitusplatsi rajamiseks. Pealegi asus Kihelkonna alevik suhteliselt lähedal, kust laevaehitajad said muretseda toidumoon ja varustust. Esimese maailmasõja ajal ehitati siia suured merelennukite angaarid, mis seisavad siin tänapäevani. Nüüd on nad kohandatud «Kommunismi» kolhoosi töökodadeks. Praegu elab Papissaare üle oma teist tõusu-perioodi. Siia on koondatud kolhoosi kalavastuvõtupunkt, kalatööstus ja laevaehitustööstus. Iga päev saabub Papis-saare paadisadamasse postipaad Vilsandist.

Vilsandi saart tahab külastada iga Saaremaal viibiv ekskursant. Saare juures paiknev mõnehektariline Vaika kaljusaarestik on Eesti tähtsaim linnukaitseala — «Vilsandi linnuriik». Esimesed sammud veelindude kaitseks Vaika saartel tegi A. Toom 1907. a. Neist veelindude kaitse algmetest kasvas aga juba 1910. aastal välja Baltimaade esimene looduskaitseala, mis on ühtlasi ka looduskaitse ametlikuks alguseks praeguse Eesti NSV territooriumil. Sõjaajal aga linnuriik hävis ja pärast sõda ei õnnestunud seda kaua taastada. 1958. a. loodi Vaika Riiklik Looduskaitseala ja nüüd on linnuriik suures osas juba taastunud. Kaitsealasse, mille pindala on 35 ha, kuuluvad Vilsandi-lähedased väiksemad kaljusaared — Karirahu, Alumine, Keskmine ja Ülemine Vaigas, Mustpank ja Kullipank ning neid ümbritsev meri 200 m ulatuses. Kaitseala ülesandeks on väärtuslike merelindude, eriti hahade haudekoostise säilitamine ja suurendamine ning teaduslik uurimistöö. Kaitsealal on keelatud jahipidamine kogu aasta vältel. Samuti on keelatud paadiga sõitmine, inimese viibimine kaitsealal ja selle loodusliku ilme rikkumine. Ekskursioonid võivad kaitseala teatud osadega tutvuda alates 1. juunist.

Vaika kaitseala ajaloo algusest peale on siin kõige kuulsamateks asukateks olnud hahad, linnud, kes annavad udu-sulgede näol väärtuslikku toormaterjali polaaruurijate ja

Vaika Riiklik Looduskaitseala

Tõmmukajakas pesal

alpinistide varustuse valmistamiseks ning mitmeks muuks otstarbeks. 1907. aastal, kui Artur Toom alustas linnukaitsetööd, pesitses siin vaid 2 paari hahkasid, 1922. a. loetleti neid aga juba 120 ja 1939. a. 726 paari. Sõjaajal hahkade haudeasundus hävis. 1959. a. pesitses aga saarel juba 118 paari. Olgugi et palju pesi langes vareste ja suurte kajakate saagiks, suureneb pesitsevate lindude arv pidevalt. Peale haha pesitseb siin rohkesti ka teisi vee- ja rannikulinde, nagu merikajakas, tõmmukajakas, kala- ja naerukajakas. Iseloomulikeks haudelindudeks on koskel, meriski, liivatüll, punajalg-tilder ja kivirullija, tõmmuvaer ja tuttvart. Uusasukana on viimastel aegadel lisandunud merivart, keda enne sõda siin polnud. Värvuliste pere on esindatud tagasihoidlikult, kuid see-eest pesitseb siin alates 1961. a.

meie üks haruldasemaid haudelinde — randkiur. Mujal Eestis pole teda seni haudelinnuna leitud.

Viimase kümmekonna aasta jooksul on Vaika looduskaitsealal veel avastatud haruldasi linde. 1959. a. avastas L. Aumees Vaikadel läbirändel meririsola (esimene leid Eestis), 1960. a. leidis ta Vilsandilt tirgi jäänused (selle linnu teine leid Eestis), alates 1960. a. on L. Aumees Vilsandi ümbruses igal aastal kohanud tutt-tiiru (1960. a. oli esmasleid Eestis). 1964. a. tabati Vilsandil mesilasnäpp ja 1968. a. avastati siin kanada lagle, mõlemad olid esmasleiud Eestis.

Lindudele paremate pesitsemisvõimaluste loomiseks valmistas Artur Toom neile pesakohti kastidest, tünnidest, isegi vanadest miinipooltest. Pesad olid sageli mitmekordsed, kindlussüsteemis. Niisuguseid koobaspesi armastasid eriti koskel ja ristpart. Pesad läksid neil mõnikord vist segigi, sest ühest pesast leiti kord 48 muna ja selgus, et sinna munes seitse emalindu. Osa neist pesadest on kasutusel praegugi.

Haudeajal on saartel kohati nii tihedasti pesi, et kõndides tuleb olla väga ettevaatlik. Neid on rohupuhmaste all, adrupeenardel, kaljupragudes ja lihtsalt kruusal. Ega viimaseidki kuigi kergesti märka, sest munad sarnanevad värvuselt kruusakividega.

Ka suhteliselt hiljuti merest kerkinud Vaika saarte taimestik on omapärane. Haruldastest taimedest esineb siin valgete õitega lopsakas merikapsas. Kaljupragudes kasvab taani merisalat, mida meremehed on kasutanud skorbuudi vältimiseks. Kaljulõhedest ning adruviirudelt võib leida kaljupuju ja läikivat kurereha.

Kogu see taimedekirendus koos sinetava ja vahutava merega teevad siinse maastiku Eestis harvanähtavalt värvirikkaks. Hästi on seda edasi andnud eesti maalikunstnik Konrad Mägi.

Vilsandist tagasi tulles jõutakse jälle Kihelkonnale. Siit alevikust väljuvad kolm suurt teed — üks põhja poole Tagamõisa poolsaarele, teine kagu suunas Pidulasse ja sealt edasi Mustjalga ning kolmas edela suunas Kingissepa.

Kihelkonnalt paar kilomeetrit Kingissepa poole, Viki külas, asub *Mihkli Talumuuseum*, mis asutati 1959. a. märtsis.

Talu kuuenda põlvkonna viimane esindaja Jakob Reht (1886—1969) andis nõusoleku siia muuseumi rajamiseks. XVIII sajandi keskel ehk «pärast Põhja sõda», nagu jutustas talu ajalooost J. Reht, rentis Kärla kroonumõisa teomees Mihkel mõisa ääremailt Kihelkonna lähedalt tükikese padrikut endale eluasemeks ja tuhlimaaks (tuhlis — kartul kohalikus murdes). Hiljem tulnud Laratsi-nimeline mees ja rentinud ka endale talukoha. Üleaedsed Mihkel ja Larats olidki Viki küla rajajad. Nende järgi said ka talud endale nimed — Mihkli ja Laratsi.

Mihkli järglased Laes ja Peeter olnud kõvad ehitusmehed. Nad ehtasid uusi hooneid ja laiendasid põllupinda. Laesi ja Peetri ehitatud hooned moodustavadki talumuuseumi põhihoonestiku. Need on XIX sajandi taluarhitektuuri suurepärase näited. 1830-ndatel aastatel püstitatud elumajas on säilinud köök — roovialune mantelkorstnaga. Selline hoonetüüp esines ainult Lääne-Saaremaal ja siingi harva. Samuti on originaalsena säilinud paargu ja selles omapärane leease pööratava paja-(katla-)puuga selle kohal. Loomalaut, tuulik ja saun on hiljem ehitatud.

Mihkli talu suur etnograafiline väärtus seisab eelkõige selles, et selle inventar ei ole kokku kogutud. Siin on säilitatud paljude inimpõlvade jooksul samas talus valmistatud töö- ja tarbeesemeid, alates puulusikast ja lõpetades käsitsi ümberaetava rehepeksumasinaga. Talu meistermehed on nendesse kätkenud oma loova mõtte ja rahvaliku kunstimaitse. Siin talus valitses alati põhimõte — mitte midagi vanadest asjadest ära visata — ega nad leiba küsi. Tänu sellele ongi aidariulid täis õllekappasid, kausse, lüpsikuid, piimapütte, kala- ja võitoose, mitmesuguse kujuga lusikaid ja kulpe — kõike, mida taluelus vaja läks. Teises aidas hoitakse alles tervet komplekti õllevalmistamise vahendeid. Ratastemajja on koondatud peamiselt saed, peitlid, oherdid ja paljud muud tööriistad. Samas on ka omatehtud puutreibink vajalike peitlitega ja treimistöö näidistega. Rehe-toas otsekui ootaksid töökäsi ritta asetatud rukkirabamispingid, tuulamissarjad, koodid, vardad ja muud rehepeksumiistad. Reheall — vihma ja tuisu eest varjul — on mitmed vankrid, reed ja saanid koos hoburakmetega.

Mihkli talumuuseumi hooned ja tarbeesemed moodustavad

Mihkli talumuuseumi elumaja

ühise orgaaniliselt kujunenud etnograafilise komplekti, mis võimaldab saada ülevaate saarlaste majanduse ja kultuuri arengust XIX sajandi algusest peale.

Mihkli talu meistermeeste kätetöö on ka taluhoonetest kaugemal seisev tuulik. Tuuliku jalg on laotud spetsiaalselt selle tarvis tahutud kividest. Kuna ümbruskonna maastikus kõrgemat kohta ei leidunud, tuli tuuliku ehitamisel vedada kokku suur hulk mulda ja kive kunstliku kõrgendi moodustamiseks. Ehituslaadilt on see Saaremaale tüüpiline keeratava kerega pukktuulik.

Tihti küsitakse: miks on Saaremaal nii palju tuulikuid? — Sellepärast, et Saaremaal ei ole jõgesid, tuult aga on küllalt. Kui siia veel juurde lisada saarlaste puutööoskus, saamegi vastuse esitatud küsimusele. See muidugi ei tähenda seda, et iga talumees ise oma kätega tuuliku valmis tegi.

Nagu laevaehitus, nii nõudis ka veskiehitus head kogenud meistrit. Suuremaks probleemiks oli hea ehitusmaterjali muretsemine. Kihelkonna kandis puumaterjaliga raskusi ei olnud, sest igal talul oli küllaldaselt metsa.

Tutvunud Mihkli talumuuseumiga, ruttame tagasi Kihelkonna suunas, et jätkata teekonda Põhja-Saaremaal. Ekskursandid — loodusehuvilised, kes on kuulnud Tagamõisa puisniidust, Harilaiust ja Suuriku pangast, ei jäta muidugi ka neid kohti vaatamata.

Tagamõisa poolsaar on Sõrve järel suuruselt teine Saaremaal. Tema läänekallas on madal, rohkearvuliste kinnikasvanud lahesoppidega. Poolsaare idakülg on kõrge paekallas. Seda männimetsaga kaetud pankrannikut tuleb pidada üheks ilusamaks looduslikuks kohaks Saaremaal. Kõrgemad pangad on Suuriku ja Undva.

Poolsaare loodus on rikas paljude haruldaste taime- ja puuliikide poolest. Tagamõisa keskusest mööda idakallast lõunasse suunduva tee ääres on metsa varjus Eesti NSV ja Baltimaade suurim jugapuueksemplar (kõrgus 7 m, tüve diameeter 27 sm). Jugapuu on kogu maailma ulatuses väljasurev puuliik, mille suured eksemplarid (Kaukasuses Batsara orus, kõrgus kuni 38 m, tüve läbimõõt 1,5 m) on jäänud väga haruldasteks.

Saaremaal kasvas varem rohkesti jugapuid. Et selle puu ilusa heleroosa tekstuuriga puit on kuusest ja männist poole tugevam, kasutati seda palju veskiratta hambaiks, nikerdustöödeks, isegi sadamakai postideks; okstest punuti pärgi. Jugapuu aga kasvab aeglaselt, on külmakartlik ja varjulembeline, mistõttu suuremad eksemplarid on praegu väga haruldased.

Tagamõisa poolsaarel on kaks keeluala — Tagamõisa puisniit ja Harilaid.

Tagamõisa puisniidu botaaniline keeluala, mis võtab enda alla 130 ha, paikneb samanimelisel poolsaarel «Kommunismi» kolhoosi maadel. Siin esineb peamiselt tammepuisniit. Tammed on 5—15 m kõrged, madalalt algavate okste ja jändriku tüvega. Tammele lisanduvad arukask, kuusk, jalakas, saar, pärn. Põõsasrindes on mitmed pajuliigid, paakspuu, lodjapuu jt.

Kõige huvitavam ja liigirikkam on aga rohurinne, kus geo-

botaanilistel uurimistel on 100 m² suurustel ruutudel registreeritud isegi 70—80 taimeliiki. Siin kasvavad mitmed tarnaliigid (vesihaljastarn, mägitarn jt.), mustjuur, aas-härghein, tedremaran, ojamõõl, angerpist, lubikas, harilik käo-raamat, punane tolmpa jt. Võib leida ka mitmeid haruldusi, nagu koerkäpp, kärbesõis, asparhernes jt.

Tagamõisa keeluala tamme-puisniit pakub häid võimalusi mitmesugusteks geobotaanilisteks vaatlusteks ja uurimistöödeks. Siin saab selgitada kunagiste tammikute keskkonnamitingimusi, tamme paljunemise, arengu- ja kasvutingimusi, puisniidu taimekoosluste dünaamika seaduspärasusi jm. Puisniidus on keelatud loodusliku taimkatte rikkumine, puude raiumine (välja arvatud eri loaga sanitaarraie), karjatamine, taimede kogumine jm.

Laseme puisniitu iseloomustada Saaremaa floora ühel paremal tundjal K. Eichwaldil:

«Ilusamaks nähtuseks on Saaremaa kuivemad puisniidud veidi enne heinaaja algust, mil liigirikas ja mitmekesine taimestik on õitsemishoos. Mis puisniitude ilu eriti alla kriipsutab, on Saaremaa loodusele nii omane kontrastsus. Siin nukrate loopealsete järsk üleminek kenaks puisniiduks, seal samane luiteilt, nagu see nii üllatav on Harilaiult Metskülla liikudes...»

Harilaiu botaanilis-zooloogiline keeluala asub Tagamõisa poolsaare lääneosas, inimestest asustamata samanimelisel poolsaarel. Poolsaar (pindala 3,62 km²) on üldiselt madal tasandik, mille kõrgeim punkt loodeosas ei ulatu üle 5 m. Poolsaare kaelaosa on kitsas, laius ei ületa 300 m. Seda ala piirab põhjast sügavakaareline Uudepanga laht, lõunast Haagi lõugas. Poolsaare siseosas asub Laialepa laht, mis on merega ühendatud Junkru lahe ja samanimelise oja kaudu. Haagi lõuka ja Laialepa vaheline ala on kaetud madalate, kuni 5 m kõrguste jässakate mändidega. Harilaiu loodepoolseim tipp kannab Kiipsaare, vastastipp kagus aga Kelba nuka nime.

Poolsaar on suhteliselt noor, kujunenud alles umbes 1000—2000 aastat tagasi. Põhiliselt liiva ja ümmarguseks lihvitud kiviklibuga kaetud maapind meenutab kõrbet. Toredad on luitealad ja klibune rannik, kus üksikute puhmastena kasvavad lopsakad merikapsad ja merihumurid.

Angla tuulikud

Taimestik on alles kujunemisjärgus. Poolsaarel on kirja pandud 261 õistaime ja soon-eostaime liiki. Nende hulgas on rida haruldusi: rand-ogaputk, rand-seahernes, merikap-sas, randluga, luitekaer ja kaljupuju. Pikemaajalised vaat-lused võimaldavad uurida taimede päritolu, jälgida mere-vee mõju tulnukate idanevusele ning selgitada sisserännet põhjustavaid ja soodustavaid tegureid.

Harilaid on ka veelindude kogunemispaike. Siin peatub hulgaliselt kajakaid, tiire ja mitmesuguseid teisi vee- ja rannikulinde. Veel veerand sajandit tagasi elutsesid siin viigerhülged.

160 ha pindalaga botaanilis-zooloogilise keeluala ülesandeks on Eesti NSV ühe omapärase rannikuala, selle taime- ja loomaliikide ning koosluste säilitamine.

Tagamõisa poolsaar oli asustatud juba nooremal kiviajal. Noorema kiviaja leidusid on Undvast; kiviaja asulakoht oli Neeme küla lähedal.

Poolsaare asustuskeskuseks oli Tagamõisa kroonumõis, mille kohale on ehitatud Tagala koolimaja. Just selle lähedal tegid 1917. a. vanal mihkclipäeval, 11. oktoobril, Saksa sõjaväed dessandi, millega algas Saaremaa vallutamine. Nii satrus Saaremaa Saksa okupatsiooni alla juba 4 kuud varem kui mandri-Eesti. Sel ajal kui mujal Eestis toimusid Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni sündmused, olid saarlased juba okupatsiooni ikke all. Tagamõisas, kus põllud olid viletsad, tähendas see peaaegu nälga, sest Tagamõisa mehi on ikka toitnud meri. Sõja ajal aga kadus kala siit rannast ja seda vähest, mis püüti, ei saadud realiseerida, kuna puudus sool, mida sakslased jagasid ainult jao pärast ja vahetasid vilja vastu.

Meri poolsaare ümber on harilikult jäävaba aasta ringi. 1960-ndate aastate alguses ehitati siia jäävaba Veere sadam, kuhu ka kaugemate randade kalapüüdjad ja suured laevad toovad oma püügi. Eriti talvel, kui mujal on meri külmunud, käib siin vilgas tegevus. Lühikese ajaga on Veerele kasvanud üsna suur kalurite ja sadamatöölise asula.

Nüüd ei ole Tagamõisa mehed enam vandiraiujad. Nii nimetati neid ikka varem ja mõnikord vilksatab see sõna veel tänapäevalgi jutu sekka.

Selle sõna tekkimise kohta räägitakse järgmist. Kariderohkes rannikuvees hukkus vanasti tormide ajal tihti vööraid laevu. Kohalik rannarahvas ligidalt ja kaugelt oli siis kohe jaol. Kirvestega raiutud kõigepealt läbi laeva vandid, sest vana mereõiguse põhjal oli ainult see laev, mille vandid ja mastid maas, vrakk, mille laadungit võis pidada päästjate omaks. Kihelkonna kandi vanade meeste kohta räägitakse naljatades, et nad isegi kirikusse minnes pistnud kirve hõlma alla — mine tea, järsku jumalateenistuse ajal tuleb teade «laev kuival», siis pole vaja koju kirve järele joosta.

Jutud rannaröövist on küll õiged, aga suuresti liialdatud. Tegelikult olid Kihelkonna mehed juiged meremehed, kes

elu kaalule pannes päätsid inimesi karidel hukkunud laevadelt. Paljude rinda ehtis elupäästemedal. Ka salakaubavedamist ei olevat kohalik rannarahvas elatise hankimisel ära põlanud. Palju liigub veel tänapäevalgi vanade meeste suus jutte kellestki kangest rannamehest — Tõnne Jürist, kes oma kavalusega tüssanud nii tongreid kui ka mõisasaksu. Üheks suuremaks salakaubaartiklikks olnud toredad Gotlandi käiad. Aga kuidas sa hing käia-dega Gotlandist koju tuled — kohe toll peal! Jüri kogunud küladest kõik vanad kulunud käiad kokku ja klaarinud luubi Gotlandi peale välja. Tulnud aga varsti sealt tagasi, uued käiad peal. Ise seletanud: «Äi Kotlandis saand seekord käiade kaupa ühtid!» Et laeva paberites olid märgitud laadungiks käiad ja käiad tulid ka tagasi, sai Jüri tuua oma kauba täie õigusega ilma tollita maale. Võib-olla on selle alatise kiire («tiitsa») pärast Tagamõisa keel ka kõige lühem keel. Kui mujal öeldakse: «hobuse pea», siis tagamõisalasel jätkub kahest tähest: «o p» (oo pee), ning «a o ä» tähendab «aja hobune ära».

Kuna tee Tagamõisa poolsaare idakallast mööda Pidula poole on liivane ja autodele mitmes kohas raskesti läbitav, pöördume Veere sadamast tagasi Kihelkonna aleviku teeristi juurde, et siitkaudu jätkata sõitu Pidula suunas. Sõites Kihelkonnalt umbes 5 km edasi Pidula maanteed mööda, silmame vasakul tee ääres silti «Kihelkonna maalinn». See arheoloogiline mälestusmärk pärineb XI—XIII sajandist ja on rajatud kõrgele luitele, millel oli omakorda püstitatud püstpalkidest tara. Kuna Kihelkonna ümbruse rannarahvast tihti tülitasiid Rootsi-Taani viikingite röövretked, pakkus linnus elanikkonnale tõhusat kaitset. Praegu kasvab maalinnal ja selle ümbruses männimets. Tee, mis kihelkonnalt väljudes kulges läbi endise Paju mõisa põldude, hakkab vähehaaval lähenema soisele metsamassiivile. Sealt edasi läheb maapind järjest liivasemaks ja lehtpuupadrikud asenduvad männimetsaga. Siit algavadki kunagised kuulsad Pidula metsad. Kuulsad sellepärast, et kogu Saaremaal ei leidunud selliseid suuri ja puutumatuaid põlis-metsi, nagu oli Pidula mõisa omanikul parun Tollil. Räägitakse, et «Pidula Toll» hoidnud nii metsa, et kui kord

hea sõber tema juurde tulnud ja tahtnud osta laeva mastipuud, käinud Toll terve päeva metsas. Läinud ühe puu juurde, vaadanud ja ütelnud: «Ei, seda ei või maha võtta», siis jälle teise juurde ja ikka sedasama moodi edasi kuni õhtuni ega tihanudki puud anda.

Esimene küla sellel teelõigul on Odalätsi. Külaga on seotud palju rahvapärimusi. Küla asunud varem Kuremetsa küla kohal Tillu metsas. Ühel laratsi-(lauritsa)-päeval puhunud tugev torm aga luited liikuma ja liiv matnud küla maad enda alla. Selle elanikud asutanud siis uue, Läägi küla. Endise küla kohal on veel säilinud vanad talu-ased, mille nimesid vanarahvas veel mäletab: Kiia, Tillu, Leetu, Võergu, Kaergu jne.

Saaremaa vägimehe Suure Tõllu lugudes seletatakse Odalätsi allikate tekkimist järgmiselt. Kord leidnud Suur Tõll Vanasarviku põõsa vilus norskamas, surmaoda pea all. Tõll lõiganud põõsast kolm parajat pihlakakeppi ja andnud sarvikule sellise siraka mööda tagumikku, et sellel tuli silmist välja käinud. Suurest valust ja ehmatuses karanud Vanatühi üles ja astunud kabjaga surmaoda katki. Meeleheites visanud ta katkise oda eemale, ise karjunud: «Oda läts! Oda läts!» Vanapagana põgenemine olnud nii kiire, et igast kabjaaugust pursanud välja allikas. Katkiläinud odast saanudki allikad endale nime, allikate järele aga küla.

Odalätsi allikate vesi koondub Pidula veskiojaks. Mõnekilomeetrise sõidu järel hakkabki läbi männisalude paistma Pidula veski oma maalilise veskipaisuga. Pidula veskihoone on üks vanimaid puitehitusi Saaremaal (XVII saj.) ja võeti hiljuti kohaliku kaitse alla.

Sama veskioja annab oma vee kõrval olevatesse kalakasvatustiikidesse. Odalätsi allikate puhtas vees kasvatatakse väärtuslikku meriforelli. Igal aastal inkubeeritakse siin kümneid tuhandeid meri- ja vikerforelli maime. Forelli kõrval pööratakse järjest suuremat tähelepanu ka siia kasvatamisele. Havimaime inkubeeritakse aastas üle miljoni ning nad lastakse Suurlahte linna kalasportlaste jaoks.

15. oktoobrist 15. novembrini võetakse kaladelt kalamarja. See viljastatakse ja saadetakse vastavates kaussides rannadest kalakasvatustajajärgi. Spetsiaalsetes nõudes, vajaliku temperatuuri juures teeb kalamarja läbi inkubeerimisperioodi (umbes viis kuud). Seejärel lastakse siiamaimud kohe merre, forellimaimud aga tiikidesse paarikuisele järelkasvamisele. Tänu Pidula kalakasvatusele suurenevad meie rannavete kalavarud.

Kilomeetrit poolteist veskist edasi on vasakul pool teed vana Pidula mõisa härrastemaja, kus asub praegu samanimeline algkool. Koolimaja taga on endine mõisapark, kus kasvavad mõnedki harva esinevad leht- ja okaspuuliigid. Pargi kaugemas nurgas on 5 meetri kõrgune ringikujuline muldvall, mida siiani peeti ekslikult maalinnaks.

Jätnud Pidula seljataha, leiame end kahe teeharu ees. Üks neist suundub paremale, Ürusse, ning sealt Sõmera kaudu Kingisseppa. Meie aga jätkame teed otsesuunas, Mustjala poole. Tee Pidulast Mustjalga kulgeb läbi põlise männimetsa. Sõitnud kümnekond kilomeetrit kurviderikast metsavaheteed ning läbinud Selgase küla, oleme jälle teeristil. Ka siinsed metsad said viimase tormiga tugevasti kannatada.

Paremale viib tee Kingisseppa, otse edasi Mustjalga.

MUSTJALA—ORISSAARE

Mustjala saanud omal ajal nime sellest, et Suur Tõll sat-
tunud kord saunast tulles jalaga tõrvakatlasse. Küll püh-
kinud ja hõõrunud Tõll jalga, kuid ei saanud puhtaks.
Hüüdnud siis pahameelega, et jäägu see koht Must-
jalaks.

Mustjala ajalugu on Kihelkonna omaga võrreldes tublisti
noorem. Mustjala kihelkond kui halduslik keskus loodi
alles XVIII sajandil. Alevik hakkas siin arenema alles
XX sajandil. Praegu on Mustj alas rahvamaja, arstijaos-
kond, apteek, kaks kauplust, metskond, 8-klassiline
kool ja külanõukogu ametiruumid. Samas on ka Mustjala
kolhoosi keskus. Mustjala ümbruskonna külades on säili-
nud palju vanu ja väärtuslikke taluehitusi ning rahvus-
liku ornamentikaga majatarbeesemeid ja rahvariideid.
Mustjala rahvas peab kalliks ka esiisade rahvatraditsioone
ja -kombeid. Mustjala naiste rahvarõivad ja kuulus rahva-
tants «Mustjala pulmarong» on tuntud kogu vabariigis.
Mustjalast suundutakse harilikult ida suunas Võhmale ja
sealt Pangale. Teel pakub meeldivat vaheldust põhja poolt
puude vahelt paistma hakkav Küdema laht, mille ümber
tee teeb suure kaare.

5 km Mustjalast pöörduv paremale väike tee, mis viib
Paatsasse. Paatsa küla keskel endise kõrtsi lähedal on umbes
2—3 meetri kõrgune 40-meetrise läbimõõduga platoo.
Varem ei teadnud kohalik rahvas ega ka arheoloogid lin-
nuse olemasolust Paatsas. Alles 1961. aasta suvel sattusid
Saaremaa Koduloomuuseumi töötajad linnus-asula kohale
ja tegid kindlaks I aastatuhandest m. a. j. pärineva arheo-
loogilise mälestise. Samast leiti ka keraamikat ja tuha-
asemete jäänuseid. Linnus on võetud riikliku kaitse alla.

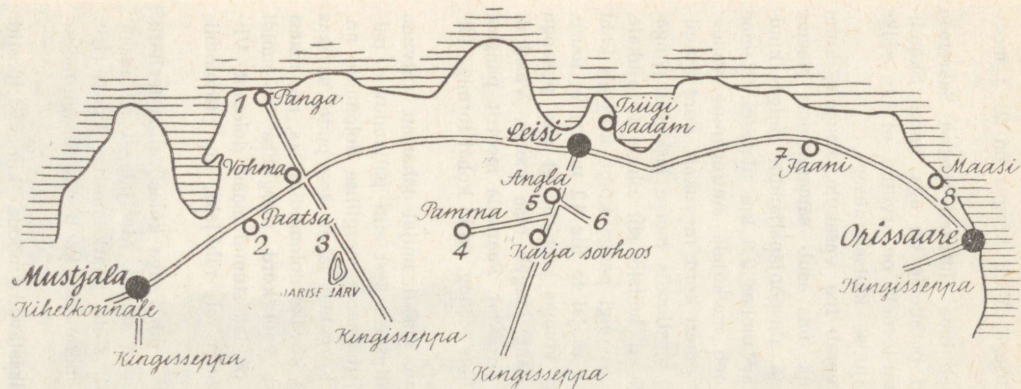
Paatsa külast on selle ümbruse suurima siseveekogu *Järise järveni* 4 km. Järise järve ümbrus on võrdlemisi metsastunud, hõredasti asustatud ala. Siin asuvad suured luitevallid, mille vahel paiknevad soised madalikud. Luitevallidel kasvab männimets, soostunud heinamaadel võserikud. Ainukesed külad selles piirkonnas on Paatsa ja Tuiu. Veel XVII sajandil oli siin ja teistes Mustjala ümbruse metsades rohkesti karusid, hunte, ilveseid ja muid metsloomi. Nüüd on kiskjad kõigist Saaremaa metsadest kadunud, kuid tihti ristub matkaja teega väledate metskitsede jooksurada. Teinekord võib aga siin kohtuda ka põdra või metsseaga.

Tuiu küla ja Järise järve vahelisel maa-alal asuvaid metsaga kaetud luiteid kutsutakse juba vanast ajast Rauasaatme mägedeks. 1961. aastal tegid Saaremaa Koduloomuuseumi töötajad kindlaks, et siin on tegemist iidse rauasulatamiskohaga. Seda tõendasid ka Tallinnast kohalekutsumatud teadlased — geoloogid ja arheoloogid. Muistsed rauasulatamiskohad kujutavad endast rauaräbu ehk šlaki-kuhilaid läbimõõduga 6—7 m, kõrgusega kuni 1,5 m. Rauasulatamiseks on siin vastavad maagivarud olemas. Millal toimus rauasulatamine, pole veel täpselt teada. Rauasulatamise fakt Saaremaal on ajalooteadusele väga suure väärtusega.

Mustjala ja Võhma vahelisel teelõigul ei suuda rannajoonega rööbiti asuvate luitevallide taha jooksvad ojakesed paisudest läbi murda, kaovad kurisuisse — neeluleht-ritesse — ja ilmuvad kusagil kaugemal mere pool jälle pinnale. Nii neeldub Järise järvest väljavoolav oja kurisusse Tuiu külast põhja pool, väikese soo kõrval. Samas lähedal asuvad ka Mägedeniidi ja Lepakõrve kurisud. Suvel on kurisud kuivad.

Võhmal köidab tähelepanu kiviaedade rohkus. Need saarlaste visaduse tummad mälestusmärgid palistavad siin teid, piiravad iga väikest põllulappi, mis on kunagi kivide käest võidetud. Põldudel aga asub rohkesti kivikangruid-raunasid. Võhma on Saaremaa kividerohkemaid paiku.

Võhma küla idapoolses otsas, endise Sepa talu põllul on kiviraunade vahel väike omapärane kahe kontsentrilise

MUSTJALA—ORISSAARE

1. Panga pank.
2. Paatsa linnus-asula.
3. Rauasaatme mäed.
4. Pamma maalinn.

5. Angla tuulikud.
6. Karja kirik.
7. Jaani kirik.
8. Maasi linnus.

Mustjala—Orissaare 71 km
 Mustjala—Võhma 12 km
 Mustjala—Leisi 39 km

Leisi—Karja 7 km
 Karja—Pamma 6 km

valliga linnus. Vallid on ehitatud maakividest, põhja pool kaetud paeprügitusega. Valli kõrgus on 2—3 meetrit.

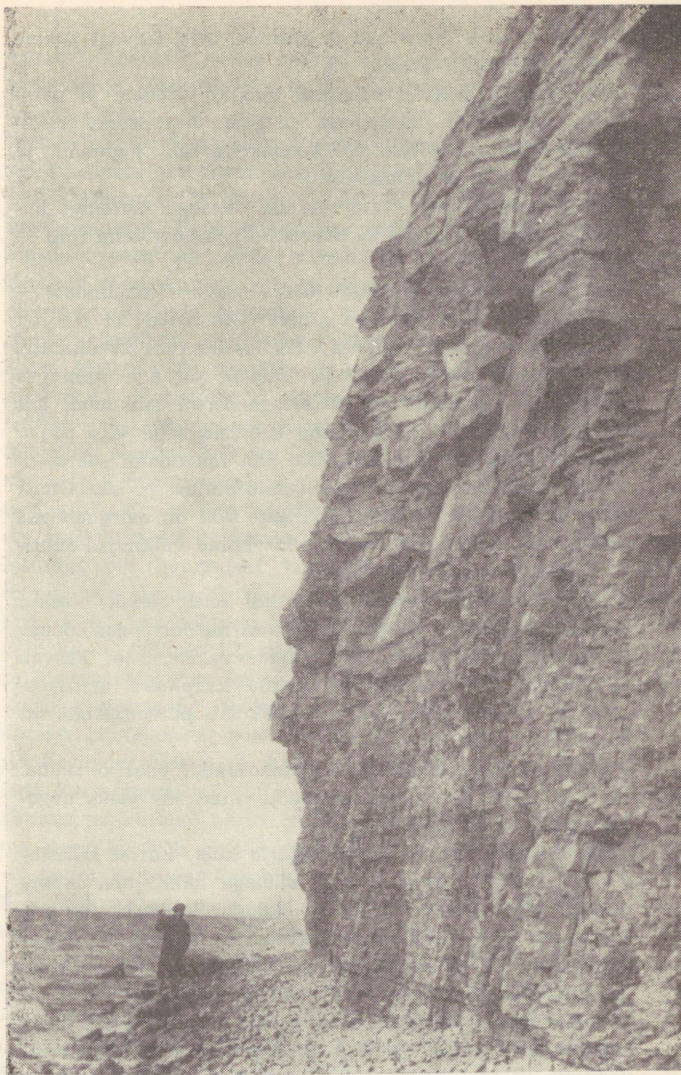
Kuna see linnus erineb oma ehituselt teistest Saaremaa linnustest, sellelaadseid paralleele on aga leitud Skandiinaavia viikingite liikumisteedelt, on arvatud, et siin võiks olla tegu viikingite ajutise kaitselinnusega.

Võhma küla vahelt keerab tee vasakule, *Pangale*, kuhu jääb 4 km. Panga pank, mis asub samanimelise neeme põhjatipus, on Saaremaa aluspõhjapaljandite hulgas kuulsamaid ning on jälgitav umbes 2,5 km ulatuses. Neeme loodetipus seistes avaneb matkajale suurepärane vaade: sügaval all peksab Läänemeri kord raevukalt, kord rahulikult oma laineid vastu püstloodis merre laskuvat panga-järsakut. Vanad saarlased heitsid siit ohvreid tujukale, kuid rikkale merele. Siin ongi panga kõige kõrgem koht (kõrgeim punkt 21,3 m), mujal ta üle 13 meetri ei tõuse. Vaade pangalt on eriti võimas seetõttu, et siin peaaegu puudub rusukallas ja pank langeb otse merre. Vasakult paistab siia Tagaranna poolsaar. Paarsada meetrit pangast eemal meres asub veealune astang, mille kohal tormiga lained kohinal murduvad.

Pangal on soodsam kui kuskil mujal lähemalt tutvuda Saaremaa aluspõhja ehitusega, sest siin paljanduvad paljud kihid. Kohe veepiiril näeme merglilise dolomiidi, nn. jaani dolomiidi kihti. Kõrgemal läheb see pude, savikas vesipaas üle paksemaks kõvaks dolomiidikihi, nn. maasi dolomiidiks. Edasi tuleb veel kord merglilise dolomiidi kiht, millele omakorda on ladestunud maasi dolomiit. Viimane läheb panga ülaservas üle rähkjaks, nn. riffdolomiidiks.

Edasisõiduks Leisi poole võib Panga külas valida teeharu, mis Pahapilli külas jõuab uuesti Mustjala—Leisi maanteele, kust Leisini jääb sõita paarkümmend kilomeetrit. Panga jalamilt kostev meremüha kaob siin peagi metsavaikusse.

Kurvilisel teelindil vilksatavad mööda kilomeetripostid. Liikülalt alates tuleb vasakut kätt alaliseks saatjaks meri. Kohati veerevad lained päris tee äärde, sealsamas kaob meri mõneks ajaks metsatuka varju. Kord on ta päikese-

Panga (Mustjala) pank

paistes sillerdav, kord hall ja tormine. Leisi lähedal jätame merega ajutiselt hüvasti.

Loodusesõbrad võivad vahepeal teeviita vaadata ja paremale, *Karjalasma* metsadesse põigata. Karjalasma metskonna Põrga ja Põitse vahtkonnas kasvab jugapuid ja üksikuis paigus ka luuderohu.

Metsküla ümbruses võime tutvuda metsaga kattunud luidetega. Siit pole kaugel ka Saaremaa põhjapoolseim tipp — *Pammana nina*.

Pammana ninal leiame mere ääres asuva «Vanalinna» — madala valliga ümbritsetud künka. Oletatakse, et see on koht, kuhu rajasid taanlased 1222. aastal oma kivilinnuse, et alistada sõjakad saarlased. Vaevalt oli aga kuningas Valdemar II suurema osa vägedega Taani lahkunud, kui saarlased ründasid linnust ning sundisid selle viis päeva kestnud piiramise järel alistuma. Siin rakendasid saarlased esmakordselt kiviheitemasinaid, mille ehitust ja käsitsemist nad olid õppinud Varbolas. Saarlaste võit oli märguandeks eestlaste üldisele ülestõusule, mille võõrad vallutajad suuri-vaevu suutsid maha suruda.

Kõrgete mändide keskele peidetud Leisi alevik otsekui kutsuks turiste siin peatuma. Alev on meeldiv oma koduse rohelusega, mets tungib otse majade vahele. Alev kasvab järjest. Siin on külanõukogu keskus, kauplused, arstijaoskond ja apteek, keskkool, sidejaoskond, puidutöökoda jt. ettevõtted.

Leisis peab otsustama ka turismimarsruudi edasise suuna. Siit võib sõita otse Orissaare poole, kuid siis jääks nägemata palju vaatamisväärsusi.

Leisist 6 km lõuna poole asub *Karja* küla. Karjat külastades on igaühel võimalik oma silmaga näha juba ammu paljude kunstiteoste ja fotode kaudu kuulsaks saanud Angla tuulikuid. Anglas on ainsana säilinud üks Saaremaa maastikule nii iseloomulikkudest tuulikumägedest. Varem oli siin 9 tuulikut, nüüd on neid järel veel 4. Need on võetud riikliku kaitse alla ja tänu Karja sovhoosi juhtkonnale hiljuti restaureeritud. Tuulikute juurest pöörab tee vasakule Karja kiriku juurde.

Karja kirik on väljapaistvamaid ehitismälestisi nii Saaremaa kui ka mandri maakirikute hulgas. See väike ühelöö-

viline, rikkalikult seinamaalingute ning raidkaunistustega kujundatud maakirik moodustab ereda peatüki meie maa kunstiajaloo.

Aastail 1335—1340 ehitatud gooti stiilis kirik on peaaegu muutumatuna säilitanud oma esialgse ilme. Nagu mitmed teised Saaremaa kirikud, nii pidi ka Karja kirik täitma kaitseotstarvet. Kahe võlvikuga pikihoonele liitub pisut kitsam kooriruum, mille põhjaküljel asub käärkamber. Eeskoda lõunaportaali ees on ainsaks hilisemaks juurdeehituseks. Rangele ja lihtsale üldarhitektuurile on kontrastiks rikkalikult kujundatud lääne- ja lõunaportalid. Karja kiriku välisarhitektuurile on iseloomulik kontuuri-line selgus. Vormipuhtus valitseb ka interjööris, kus arhitektuur ja skulptuur moodustavad erakordselt viimistletud kunstilise terviku. Siin on Saaremaa dolomiidi kasutamisel saavutatud imetusväärseid tulemusi. Kooriruumi pikihoonest eraldav pidulik võidukaar ja seina kandvad piilarid on fantaasiarikka kiviraiduri poolt eriti rikkalikult kaunistatud. Nii figuraalsed kompositsioonid kui ka taime-motiividega kapiteelid ja baasid loovad suurepärase kooskõla üldise arhitektuuri kujundamisega. Ainulaadne on võidukaare piilarite skulptuuriline kujundus. Rikkalike raidkaunistustega on ka teised arhitektuurilised detailid. Karja skulptuuride loojaks peetakse tundmatut rootsi, arvatavasti Ojamaalt pärinevat meistrit ja need skulptuurid on tema loomingu parem osa; seepärast nimetatakse teda Karja meistriks.

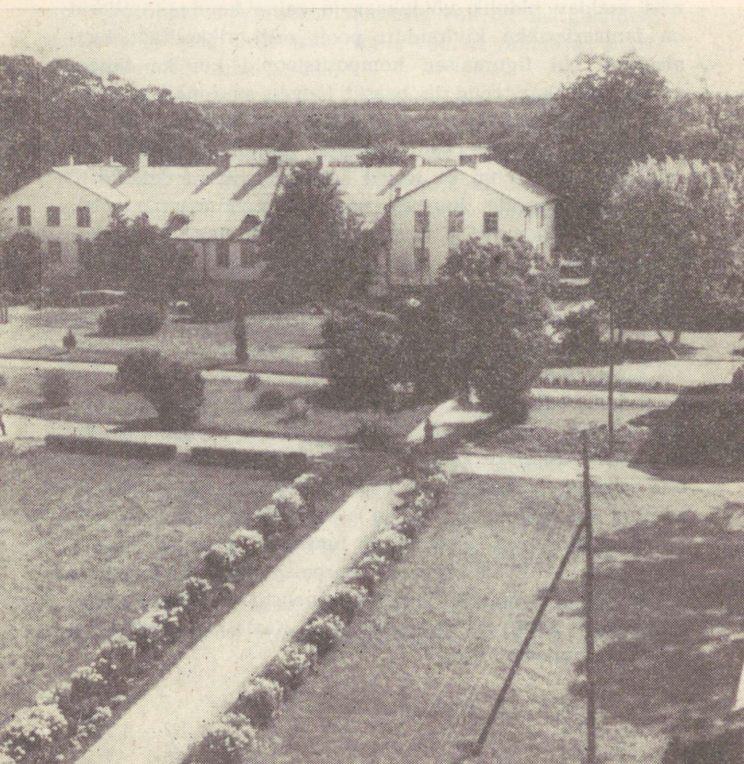
Kirikus on säilinud kivist tahutud ristimisnõu. Kunstiväärtusega on ka 1638. a. hilisrenessanss-stiilis nikerdatud kant-sel (autor Balthazar Raschy).

Eesti kultuuriloos on Karjal silmapaistev koht. Siin kirjutas Friedrich Wilhelm Willmann, eesti varasema ilmaliku kirjanduse esindaja, rahva hulgas suure populaarsuse võitnud «Juttud ja Moistatused» (1. trükk ilmus pealkirja all «Juttud ja Teggud» 1782. a.) ja «Ellamisse Juhhataja» (1793). Siinsamas, kuulates tuntud rahvaluulekoguja K. Allase paeluvaid jutustusi Saaremaa minevikust, tekkisid ka Aino Kaldal ta Saaremaa-aineliste jutustuste ideed ja sellest algaski ta kirjanikutee. Karja kalmistul on F. W. Willmanni haud.

Karjas asub ka rajooni nädissovhoos. Siinsete töötajate saavutused rajooni maaviljeluse parandamisel pakuvad huvi igale külastajale. Kui 1961. a., sovhoosi asutamise aastal, oli siin teravilja hektarisaak 14,2 ts, siis 1969. aastal — raskel põua-aastal — saagikus eelmiste aastatega võrreldes isegi ei langenud, vaid oli 29,1 ts. Kõrged on sovhoosis ka teiste kultuuride saagid ning loomade produktiivsus. Viimaste aastatega on sovhoosi keskusest kujunenud suur heakorrastatud asula.

Sovhoosi baasil jätkab oma tööd ka Karja katsejaam. Siin uuritakse lutsernikasvatust, kunstlikku niisutust, kultuur-

Karja näidiskatsesovhoosi keskus

rohumaid, aiandust jt. probleeme. Eriti rõõmustavad on katsete tulemused lutserniga, mis kasvab väga hästi ka rähkmuldadel. Lutserni kasvatamise üldine agrotehnika on Karjas lahendatud ning katsemajandi poolt on see ka kõigis Saaremaa majandites juurutatud: see kultuur annab nüüd keskmiselt 3000 söötühiku ümber hektarilt.

Rajooni majanditele on perspektiivikad ka Karjas tehtavad kunstliku niisutamise katsed. On ju Saaremaal päikesepaistet ja soojust rohkem kui mandri-Eesti osas, sademeid aga vähem — seega on niisutamise efektiivsus suurem. Sirp-lutserniga karjamaa niisutamisel 1968. aastal saadi hektarilt 6345 söötühikut, niisutamata aladelt aga 3042 söötühikut. 1969. aastal suurenes niisutamise tulemusel kapsa- ja kurgisaak koguni 5 korda.

Majandil on ka suur pomoloogiaaed, kuhu on uurimiseks koondatud hulgaliselt kohalikke õuna-, pirni- ja ploomisorte. Kuna viljapuude vegetatsiooniperioodil on saartel päikesepaistet umbes 100 tundi rohkem kui mandril ja õhuniiskus suurem, siis on erinev ka õunte biokeemiline koostis. Nagu analüüsid näitavad, sisaldavad saartel kasvanud õunad mandri omadega võrreldes tunduvalt rohkem suhkrut ja C-vitamiini.

1905.—1907. aasta revolutsiooni ajal toimusid praeguse sovhoosi keskuses Karja mõisas verised sündmused. Mõisaomaniku poeg von Sengbusch tulistas siin rendi alandamist nõudma tulnud talupoegi, kellest kaks said kohe surma ja kaks surid hiljem haavadesse.

Karja lähedal *Pärsamaa* külas olevas G. Karmla puudekogus on umbes 60 võõrpuuliiki, nende hulgas sellised vähenähtud liigid nagu punane kuusk, ameerika sarapuu, korgijalakas, diervilla jt.

Karjast 7 kilomeetrit lääne pool, *Purtsa* küla lähedal metsas soode keskel, kõrgel liivaseljandikul asuvad Pamma Kooljamäed, kus arvatavasti peeti saarlaste 1343. aasta ülestõusu veriseim lahing.

Kroonik jutustab järgmist. Saarlased ümbritsesid end sügavas soos suure kaitsetaraga, milles oli 3 väravat, ja ehitasid selle sisse enda kaitseks tugeva puust kindluse, mida ei saanud võita ei tule ega nooltega. Lühikese nõupida-

mise järel saatis aga ordumeister käsinikud ja teised valutama kaht väravat, ise tungis väega kaitsetarasse, kus tapeti 2000 inimest ja tarad põletati. See kestis päev enne vastlat hommikust kuni õhtuni. Ning saarlaste kuningas, nende omast soost, nimega Vesse, kes seal vangi võeti ja kõvasti kinni seoti, poodi väljaväänatud liigestega jalgu-pidi üles.

Kaitsetarade ees said surma ka 500 kristlast, ja saarlased jäid lõplikult alistamata ning usust taganejateks, sest ilm läks soojaks ja ordumeister pidi jäälagunemise kartusel kiiresti saarelt lahkuma. See juhtus 1344. aastal.

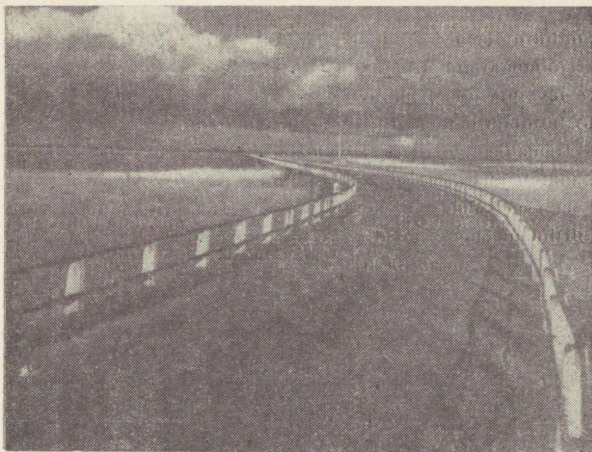
Alles uus retk järgmisel aastal sundis saarlased alistuma.

Praegu on linnus metsa kasvanud. Ta on piiratud hobuse-rauakujulise liivavalliga, mille otsad edelas ulatuvad vastu Verevälja sood, mis olevat tekkinud valatud verest. Liivavall on idaosas looduslik, mujal kunstlikult kokku kuhjatud ja kaetud pae- ja raudkividega.

Karjast on soovitav jälle Leisi tagasi pöörduda ja sealt mööda Ranna maanteed Orissaare poole liikuda.

Leisist 2 kilomeetrit Orissaare poole asub *Triigi sadam*, vanasti suur ja kuulus. Nüüd hakkavad selle juurde viivad teerajad rohtuma. Minevikku on vajunud väikeste rannasõidupurjekate aeg, mis olid selle sadama peamised külalised ning milliseid siinsamas Triigi männiku serval veel mõnikümmend aastat tagasi ehitati. Endiselt aga sinetab üle Soela väina Hiiumaa mastimetsade viirg. Sealt vedasid ka Triigi laevameistrid talvel üle jää sibirakaid männihiiglasti purjede kandjaiks.

Edasine teekond Orissaare poole jätkub mööda Ranna maanteed. Uhel pool teed on meri, teisel pool kivised põlud, metsatukad ja Saaremaale iseloomulikud kadakased loopealsed. Lood ehk loopealsed (alvarid) on Saaremaa taimkattes küllaltki valdavad (umbes paarkümmend tuhat hektarit). Viletsa pinnase ja kidura rohukasvu tõttu leivad nad kasutamist vaid karjamaadena. Esimesel pilgul jätavad loopealsed igava mulje. Ent lähem vaatlus avab loodusesõbrale omamoodi paeluva ning ainulaadse maailma.

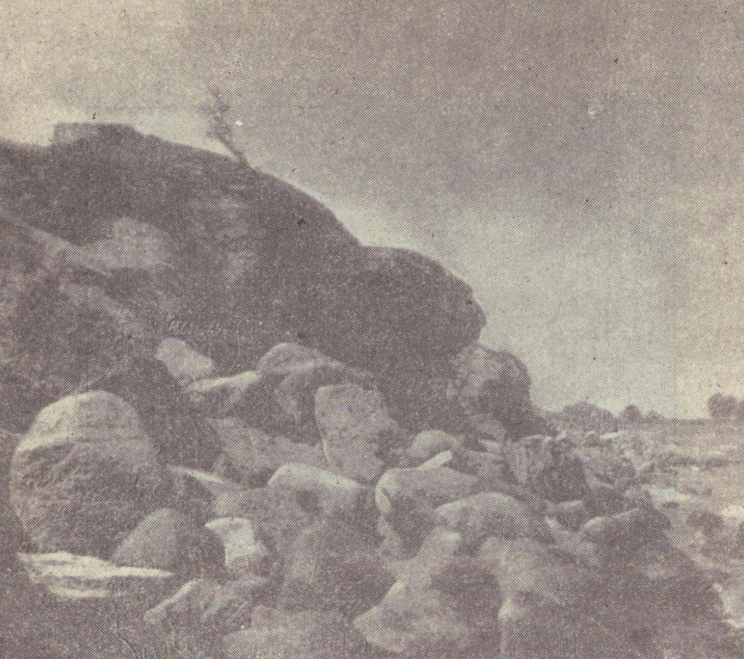

Väikese väina tamm ühendab Muhu- ja Saaremaad

Valdavaks puuliigiks on kadakas. Siin kehval ja kuival pinnasel on ta maadligi surutud. Kus aga pinnas parem, tõuseb see põhjamaa küpress kõrgemaks, võtab kohati püramiidja või keraja kuju. Pisut sügavama mullega alal hakkab kadakaga seltsima ka sarapuu. Alustaimestikus saavad kasvada ainult taimed, mis taluvad kuivust, ent suur lubjarikkus lubab ka mitmekesisust.

Väga õhukese huumuskihiga alvaril laotuvad nõmmeliivatee, hobumadar, karvane hunditubakas, kukeharja liigid, varretu ohakas, lamba-aruhein. Harilik koirohi annab erkkollaseid värvilaike, millesse juhuslikkusepintsel on vahel seganud plekikese kirevamaid punase spektriosa toone. Paremad loopealsed võtab enda alla angerpist koos mägiristikuga ning neile lisandub rohkelt lubika terasjat halli, vereva kurereha puna, loovarjulille haprust ning nõiahamba väävlit.

See ainulaadne maastikuühik on allunud inimõjule ning karjadki on siin olnud suureks kujundavaks teguriks, et

Pulli pank

kunagisest tõenäoliselt metsamaast sai väheviljakas kuiv paepealne. Tulevikualvareil suureneb jällegi metsade osatähtsus. Metsastamine neil aladel on keerukas ja vaevanõudev töö, kuid esimesed niisugused kultuurid on saarlased ometi kasvama pannud juba 1838. a. Laiaulatuslikest katsekultuuridest nõukogude perioodil on eriti edukalt arenenud lehiseistandused. Lehis on andnud mõnel juhul kuni 62 sm juurdekasvu aastas. Hea metsastaja on ka kodumaine mänd. Eesti suurim saar on muutunud taas kasvujõudsate metsade maaks.

Vahepeal kaob meri silmist, oleme jõudnud *Riidama* kuu-sikusse. Mõne kilomeetri pärast hakkab pahemat kätt meri uuesti puude vahelt sinetama. Siinsamas metsa serval asub *Hindu* küla, kus Kuusiku talus sündis 1860. aastal eesti

keelemees, Tartu ülikooli esimene eesti keele professor Jaan Jõgever.

13 km enne Orissaaret jääb paremat kätt *Jaani kirik*. Sellel 1675. aastast pärineval ehitisel erilisi arhitektuurilisi ega kunstilisi väärtusi ei ole. Väärrib aga meenutamist, et Jaani kirikumõisas veetis oma lapsepõlve C. W. Freundlich.

Huvitav on siin teha käik mereranda, kus asub silurisse kuuluva jaani lademe tüüpleiukoht. Merelained on pudedast lubjamerglist välja pesnud lugematuid kivistisi — koralle, sammalloomi, käsijalgseid, tiguseid jne., mida otse rannalt võib koguda.

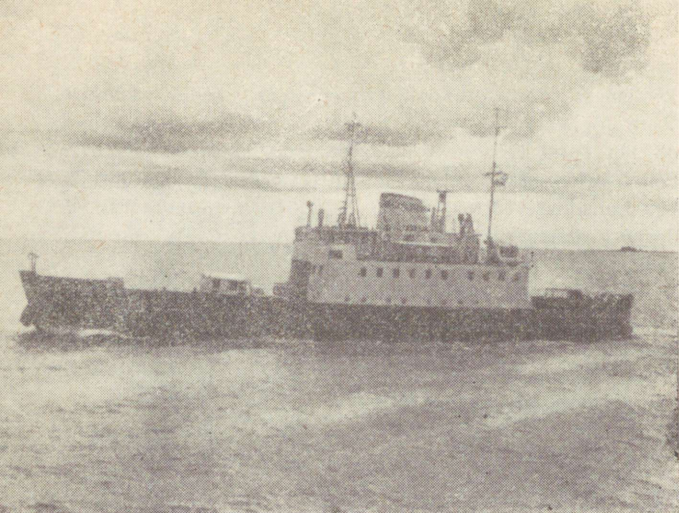
1944. aasta 5. oktoobri varahommikul tegid siin Jaani kirikust pool kilomeetrit lääne poole Paramaja panga piirkonnas dessandi 131. laskurdiviisi võitlejad ja jätkasid võidukat edasiliikumist piki Saaremaa põhjarannikut Leisi suunas. 1969. aasta 9. oktoobril avati Paramaja rannas 131. laskurdiviisi võitlejatele mälestuskivi.

Jaanilt 3 kilomeetrit Orissaare poole jääb pahemat kätt *Pulli* pank. Kõrguselt (neli meetrit) ei suuda see küll võistelda Panga pangaga, aga ka siin on võimalik tutvuda Saaremaa aluspõhja ehitusega.

Möödume endisest *Taaliku* sadamast, mille kaudu enne Esimest maailmasõda veeti välja siin lähedal asunud kivi- murru tooteid. Kodanlikul ajal saatsid ümbruskonna talumehed siit laevaga oma peekonsead Tallinna. Möödunud sõja ajal sadam hävis.

Sääre männik varjab meie silme eest mere ja juba hakkab silma paistma Orissaare televisioonimast. Läbime Orinõmme küla ja pahemat kätt Väikese väina ääres köidab tähelepanu roheline muruga kaetud küngas. Siin asus *Maasilinn* ehk Soneburg, mis ehitati pärast saarlaste 1343. aasta ülestõusu mahasurumist Mõõgavendade Ordu administratiivseks ja sõjaliseks keskuseks Saaremaal. Selle ehitamisega pidid saarlased hüvitama Põide linnuse hävitamise. Sellest nimigi — Soneburg — patukahetsemise linnus.

Algselt ehitati puulinnus. Siis alustati kivilinnuse ehitamist, mis pidi olema kaitseks maa poolt, valvama veeteid ja kaitsma sadamat Väikese väina suudmes. Linnus oli kavandatud üsna suurejoonelise, korrapärase põhiplaaniga,

Praam väinal

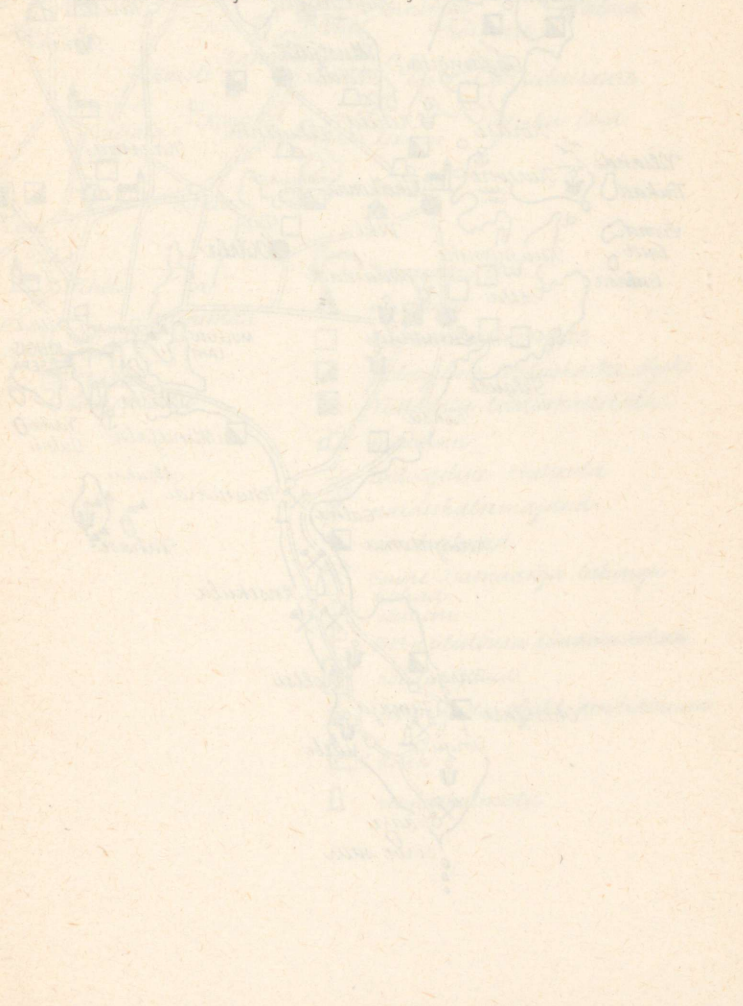
mis mitmeti sarnanes konvendihoonega. Nagu näitavad renessanss-stiilis detailid, kestis linnuse ehitamine veel XVI sajandil. Lõplikult linnus ei valminudki, ehitati valmis ringmüür, nurgatorn ja põhja- ning lõunatiib. Ida- ja läänetiivad jäid välja ehitamata. XVI sajandil ehitati juurde eellinnus. Linnuse külje all oli sadam, kuhu sõitsid sisse laevad. Kui Liivimaa konföderatsioon Liivi sõja ajal lagunes, müüs Maasilinna viimane ordufoogt oma valdused Saare- ja Muhumaal 1564. aastal taanlastele. Taanlastel ei olnud aga jõudu oma vallutuste kaitsmiseks. Hiiumaa oli selleks ajaks juba rootslaste poolt vallutatud. Sealt tegid rootslased retki ka Saaremaale ning vallutasid linnuse koguni kahel korral. 1576. aastal lasti linnus Taani kuninga Frederik II käsul õhku.

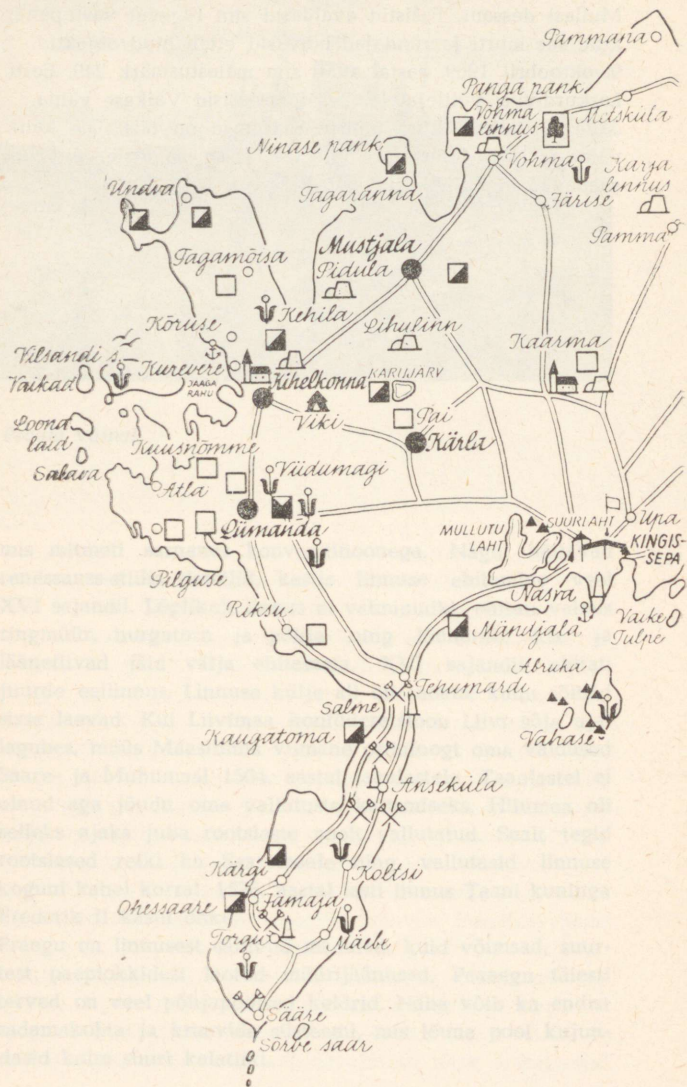
Praegu on linnusest säilinud madalad, kuid võimsad, suurtest paeplokkidest laotud müürijäänused. Paeaegu täiesti terved on veel põhjapoolsed keldrid. Näha võib ka endist sadamakohta ja kraavide süsteemi, mis lõuna pool kujundasid kolm suurt kalatiiki.

1944. aasta 5. oktoobril maandus Maasi ordulinnuse varemete juures 921. laskurpolgu (polgukomandör polkovnik Mullas) dessant. Fašistid avaldasid siin tugevat vastupanu, kuid see murti ja ründajad hõivasid ettenähtud objektid.

9. oktoobril 1969. aastal avati siin mälestusmärk 249. Eesti Laskurdiviisi võitlejatele, kes forsseerisid Väikese väina.

Jälle Orissaare. Ring ümber Saaremaa on täis. Üle kahe väina ja läbi Muhu saare viib tee tagasi mandrile. Virtsuni saadavad lahkujaid Kuivastu kajakad.

SISUKORD

Saaremaast üldse (<i>V. Miller</i>)	5
Kuivastu—Kingissepa (<i>A. Allik</i>)	16
Kingissepa (<i>V. Miller</i>)	44
Ringi ümber Kingissepa (<i>A. Tasa</i>)	64
Kingissepa—Sõrve (<i>H. Kermik ja M. Truu</i>)	88
Sõrve—Mustjala (<i>T. Linna</i>)	104
Mustjala—Orissaare (<i>E. Prooses</i>)	133

Pikemate looduskirjelduste (*M. Ranna dendraarium, Abruksa saar, Linnulaht, Viieristi mets, Kuusnõmme, Vilsandi saar, Viidumägi, Saaremaa loopealsed jm.*) autorid on *H. Adrat* ja *J. Eilart*.

Составители Лыбу Эрни, Проосес Эндель, Миллер Вольдемар. СААРЕМАА. На эстонском языке. Обложка Л. Круусмаа. Издательство «Ээсти Раамат», Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja I. Tamm. Kunstiline toimetaja E. Järv. Tehniline toimetaja R. Lillema. Korrektorid M. Sepp ja S. Laud.

Laduda antud 11. VI 1970. Trükkida antud 20. X 1970. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 9,5. Tingtrükipoognaid 8. Arvestuspoognaid 7,59. Trükiarv 5001—25 000 (juurdetrükk). MB-08910. Tellimise nr. 35. Trükikoda «Kommunist», Tallinn, Pikk tn. 2. Hind 26 kop. 2—8—4

26 kop.

Knur 8

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00545554 0